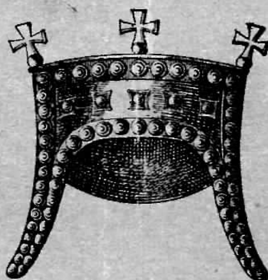
KRATKA POVIJEST HRVATA

NAPISAO

DR STJEPAN SRKULJ

ZAGREB 1926

PIŠČEVA NAKLADA

KRATKA POVIJEST HRVATA

NAPISAO

DR STJEPAN SRKULJ

SA 14 SLIKA

CIJENA DIN 20·—

Z A G R E B 1 9 2 6

PIŠČEVA NAKLADA

SADRŽAJ

ČEMU »KRATKA POVIJEST HRVATA«?

Po najnovijoj osnovi za učenje povijesti, što ju je izdalo ministarstvo prosvjete, naši đaci osnovnih, a naročito srednjih nižih škola, dobit će sasvim izopačenu i vrlo blijedu sliku prošlosti svoga hrvatskoga naroda. Taj nedostatak imade ispuniti »Kratka povijest Hrvata«, koja će ih upoznati s najljepšim i najsvjetlijim časovima slavne hrvatske prošlosti, a da ne će velom prekriti ni naše žalosne dane.

»Kratka povijest Hrvata« doći će dobro svakome, koji želi u kratkom pregledu imati najznatnije događaje hrvatske prošlosti, a osobito sada kad nemamo knjige takve vrste.

Zališno bi bilo nabrajati imena odličnih pisaca naših, kojima sam se kod sastavljanja ove knjige služio. Ipak moram istaknuti, da mi je uzorom bio naš vrli pisac prof. VJ. KLAIĆ, koji slatkim pripovijedanjem svojim osvaja sva srca hrvatska.

U ZAGREBU, na Badnjak 1926.

Dr. S. S.

Odsjek prvi:

HRVATI OD DOLASKA DO SAVEZA S UGARSKOM (1102.).

---

1. Odakle znamo prošlost svoju?

Povijest jednoga naroda počinje istom onda, kad mu pismeni spomenici zabilježe ime. Takvi pismeni spomenici mogu biti ili uklesani u kamen ili pisani na papiru. U kamen uklesani spomenici su rijetki. To su većinom nadgrobne ploče, kakva je na pr. nadgrobna ploča kraljice Jelene, udovice kralja Mihajla Krešimira II., koja je umrla g. 975. (sl. 3.); ili su opet imena vladara uklesana u kamen, kakvi su na pr. kameni spomenici kneza Trpimira (845.—864.) (sl. 1.) pa kneza Branimira (879.—892.).

Mnogo više imamo pisanih spomenika na papiru. To su listine i knjige, pisane ljudskom rukom, jer u ono vrijeme nije još izumljen bio tisak. Listine su komad papira, na kojem je napisano, kako je ovaj ili onaj vladar crkvi ili kojemu zaslužnome čovjeku darovao posjed. Takve se listine zovu darovnice. Ako je pak napisano, da je vladar kojemu zaslužnome čovjeku ili crkvi ili gradu ili županiji ili čitavom kraljevstvu dao neka posebna prava, onda se takva listina zove privilegij. Na listini mogu biti napisani i ugovori između susjeda, između pojedinih obitelji ili između pojedinih država, kakav je na pr. bio ugovor između madžarskoga kralja Kolomana i hrvatskih dvanaest župana g. 1102. To su sve isprave.

Povijesne se knjige iz onoga vremena zovu anali ili kronike. Hrvatski se zovu ljetopisi, narod ih zove knjige starostavne. Obično su ih pisali monasi, jer su to bili u ono vrijeme jedini pismeni ljudi. Ime Srbin napisano je u jednoj takvoj knjizi, koja je pisana u Franačkoj. Ime Hrvat nalazi se u darovnici kneza Trpimira, kojom daruje nadbiskupu splitskomu neke zemlje u okolici splitskoj (god. 852.).

Za povijest Hrvata, Srba i južnih Slavena uopće su vrlo važni pisci grčki ili bizantski. Bizantski se pisci zovu po tom, što se grčko carstvo zvalo i bizantsko carstvo po staroj grčkoj naseobini Bizant na Zlatnom rogu. Car Konstantin Veliki (to je onaj car, koji je u državi rimskoj kršćanima dopustio, da mogu slobodno ispovijedati vjeru svoju) ostavio je dotadašnju prijestolnicu carstva rimskoga Rim, te je sebi sagradio novu prijestolnicu u Bizantu. Novoj je prijestolnici dao ime Konstantinopol, to će reći Konstantinov grad. A jer je Konstantinopol bio grad, u kojem je sjedio car, to su ga Slaveni prozvali Carev grad ili Carigrad.

Za Hrvate i Srbe je vrlo znatan grčki pisac car Konstantin VII. Porfirogenet. Porfirogenet je grčka riječ a znači u grimizu rođeni. Grimizno odijelo je nosio samo car. Konstantin VII. rodio se onda, kad mu je otac bio carem, zato se zove u grimizu rođeni. Taj car-pisac pisao je o Hrvatima i Srbima oko godine 950. Konstantin VII. se zanimao za narode, koji su bili na granicama države njegove, pa je sve, što je o njima i od njih saznao, zabilježio. Tako je od Hrvata i Srba saznao, kako su se oni doselili na jug i tko ih je vodio.

2. Pradomovina Hrvata.

Naši su pradjedovi vjerovali, da su Hrvati, Srbi i Slovenci oduvijek ovdje stanovali, gdje i danas stanuju. No, nije tako. Pradomovina Hrvata, Srba i Slovenaca bila je dalje na sjeveru, s onu stranu Karpata, gdje je bila pradomovina svih Slavena. To su prostrane ravnice između poljske rijeke Visle i ruske rijeke Dnjepra. Ta je ravnica bila puna golemih šuma, rijeka, jezera i močvara. U šumama su bile čistine, na čistinama polja i pašnjaci, a uz rubove šuma smjestile su se kuće ili hiže od drva i pletera. U njima stanuju ljudi visoki i plavokosi — pređi naši. To su naselja starih Slavena. Znali su oni kuće graditi i na povišenoj obali rijeka i jezera, gdje su bili sigurni od poplave.

Polja na čistini obrađuju drvenim plugom i zasiju prosom i raži. Na pašnjacima pasu stoku, u vodi love ribu, a u šumu idu po divljač i divlji med, jer im uljanici oko hiže ne dostaju. Stari su Slaveni bili, kako vidimo, ratari, stočari, lovci i pčelari.

Kad biste pogledali kroz okno u hižu, vidjeli biste stol, klupe i ognjište, a oko njega žensku čeljad, gdje mijesi hljeb od prosena ili ražena brašna i sprema mlijeko i mliječne stvari. Ako je svečanost kakva, e onda se pripremaju ribe, ptice, divljač i domaće životinje, nosi se slatka medovina, kvas od kisela mlijeka i pivo od slada. Onda se troši preko mjere. Gosti su dobro došli, razveseljuju se glazbom, jer su Slaveni veliki prijatelji glazbe.

Jedno naselje čine obično najbliži rođaci. Takvo se naselje zove zadruga. Na čelu je zadruzi starješina, obično najstariji član, koji u sporazumu s ostalim članovima zadruge zadrugom upravlja i dijeli poslove, jer je sav posjed zadruge zajednički. Imovina se ne dijeli. U zadruzi su svi ravnopravni, pa i žene, koje visoko cijene. Zadruga ostaje dotle na okupu, dok nije dom za nju postao premalen. Kad je dom postao premalen, onda

se jedan dio zadruge odijelio, osnovao se nov dom — nova zadruga. Novu bi zadrugu osnovali na čistini, gdje je bila stara zadruga. Ako je čistina bila premalena, iskrčili bi šumu do čistine ili bi u blizini stare zadruge potražili podesnije mjesto za novu zadrugu.

Veza između nove i stare zadruge nije prestala. Vezalo ih je stotinu veza: zajednička obrana od neprijatelja, zajedničke svetkovine, a naročito svijest, da su izašle od jednoga pradjeda, kojega štuju. Tu je zametak krsnoj slavi. Više takvih starih, novih i mlađih zadruga čini bratstvo, a više bratstva pleme. Kraj pak, na kojem je pleme obitavalo, zove se župa.

Svaka župa ima svoj grad, kamo se za vrijeme pogibli sklanjaju članovi župe. Nemojte misliti, da je taj grad sličan našim gradovima ili tvrđavama. Župski grad starih Slavena je samo kamenjem, drvljem i nasipom ograđeno mjesto, koje se lakše moglo braniti od neprijatelja, nego naselje na šumskoj čistini. Grad su gradili na mjestu, koje je od prirode već utvrđeno bilo, a volili su ga graditi u močvarama i na sutoku rijeka.

Na čelu je župe župan, koji je sudac, vojskovođa i svećenik. Biraju ga obično iz najuglednijeg bratstva. Tu je zametak slavenskom plemstvu.

Svako pleme živi samo za sebe. Često se sukobi sa susjednim plemenom, jer su plemena jedno drugome neprijatelji. Samo onda, kad bi neprijatelj zaprijetio svima, samo onda bi se složili i izabrali kneza ili vojvodu, koji je svima zapovijedao. Kad bi pogibao minula, razvrgnuo bi se obično takav savez, a staro neprijateljstvo među plemenima počelo bi nanovo. Eto, u tome leži uzrok, zašto stari Slaveni u pradomovini svojoj nijesu stvorili države.

No dešava se i to, da se bilo s kojega razloga takav savez plemena ne raspane, nego da zadrži zajedničkoga kneza i ostaje dalje na okupu. E onda nastaje narod.

To se dešava na pr., kad je neprijatelj neprestano pred vratima ili ako koje jače pleme nametne svoje ime svim ostalima plemenima, kako su to učinili Česi. Često znade koje jako pleme oko sebe okupiti druga slavenska plemena i od njih stvoriti narod, kako su to u novoj domaji svojoj učinili Hrvati i Srbi.

U pradomovini svojoj bijahu slavenska plemena zbog te razrožnosti svoje slaba, pak se nijesu mogla oprijeti Gotima i Hunima, koji su na vojničku uređeni bili. Oni su se Slavenima nametnuli za gospodare, a Slaveni su im robovali.

3. Vjera starih Slavena.

Bizantski su pisci mnogo toga napisali o životu i običajima Slavena. Oni su nam zabilježili i prve vijesti o vjeri. Oni pripovijedaju, kako Slaveni drže, da ima samo jedan bog, koji je gospodar munje i svjetlosti. Nažalost ne vele, kako se taj bog zove. Ime su njegovo zabilježili drugi pisci. No neprilika je u tom, što mu svaki pisac daje drugo ime. Jedni vele, da se zvao Svarog. Rusi ga zovu Perun, a Polapski Slaveni Svetovit. Rusi pripovijedaju, da se Perun prvi u proljeće gromom javlja razbijajući ledene okove, kojima je božica tmine Morana zemlju okovala.

Vrhovni bog Svarog ima djecu Svarožiće. To su Sunce i Oganj. Božica proljeća je Vesna.

Kad su Slaveni primili kršćanstvo, sasvim su zaboravili na stare bogove svoje. I da ih susjedni narodi nijesu u svoje vrijeme pribilježili, mi danas ne bismo za njih ni znali. Narodi slavenski su u pričama svojim zadržali živ spomen na vile, koje prebivaju u oblacima, šumama, vodama i planinama, gdje kolo vode, pa na suđenice, koje novorođenčadi dosuđuju sudbinu, i na vukodlake, divove, môre i vještice.

Iz svega ovoga vidimo dvoje: Slaveni su vjerovali u svijetla i tamna božanstva, u svijetle i tamne prirodne sile, koje vode vječni boj. To je borba između dana i noći, između ljeta i zime, između života i smrti, između dobra i zla, između plodnosti i neplodnosti.

Bogovima se klanjaju pod vedrim nebom, u lugovima i šumama. Svećenika nema. Žrtve prinose starješine, a gataju žreci.

Glavne su svetkovine u uskoj vezi s godišnjim mijenama. Na Badnjak, o zimskom suncovratu, slavi se rođenje mladoga boga ili božića, a to je pobjeda svijetloga boga nad zimskim bijesom. U proljeće slavi Vesna pobjedu nad Moranom. No najveća je svetkovina Kupalo o ljetnom suncovratu, kad žito dozrijeva. Tad se pale kresovi.

Slaveni vjeruju, da svaki čovjek ima dušu. Ta je duša besmrtna. Ona se nalazi u prsima, osjećamo je disanjem. Kad čovjek umre, duša se rastane s tijelom i čeka, dok se tijelo ne sahrani ili ne spali. Poslije pokopa prelazi ona u carstvo mrtvih, koje se zove nav. Tamo provodi duša onakav život, kakav je bio i na zemlji.

4. Seoba sjevernih Slavena.

Kada su se Slaveni naselili u pradomovini svojoj i koliko su vremena ondje ostali, ne znamo. Samo izdaleka naslućujemo po nekim bilješkama rimskih i bizantskih pisaca, kada su se iz pradomovine svoje počeli seliti. To se dešavalo tamo negdje između godine 200. i 500. poslije rođenja Isusova. Nisu se svi Slaveni selili najedamput i na sve strane. Jedni su se selili prije, drugi kasnije. Jedni su se selili na zapad u današnju Njemačku sve do rijeke Labe, a i preko nje. To su Polapski Slaveni. Oni se po rijeci Labi zovu Polapci, kao što su se stanovnici uz rijeku Dunav zvali Podunavci. Oni Slaveni, koji su na zapad došli samo do rijeke Odre, zovu se Poljaci, a oni, koji su se naselili u današnjoj Čehoslovačkoj, zovu se Čehoslovaci. Oni pak Slaveni, koji su ostali kod kuće, prozvali su se kasnije po germanskom plemenu Rusa Rusi. Oni su se pomalo pomakli dalje na sjever i sjeveroistok.

5. Priča o Čehu, Lehu i Mehu.

Tako veli znanost o seobi sjevernih Slavena. No sjeverni Slaveni pripovijedaju drukčije. Oni pripovijedaju, da su se sjeverni Slaveni doselili s juga, i to baš iz hrvatskoga Zagorja, iz grada Krapine. Tamo se još danas gore na brdu vide razvaline staroga grada krapinskoga. Tamo je, vele oni, živio još u doba rimsko knez Panon, po rodu Slaven. Panon nije bio nezavisan knez. On se pokoravao rimskomu caru, koji mu je postavio za glavara namjesnika svoga Aurelija.

Knez Panon je imao tri sina: Čeha, Leha i Meha i kćerku Vilinu. Poslije smrti očeve sagrade braća, da ne bude parbe među njima o djedinu, još dva grada na susjednim brdima. Na jednom brdu je bio grad Psar, na drugome Šabac. Tako je svaki brat imao svoj grad i živio u njemu.

Rimski namjesnik Aurelije je grdno tlačio narod. To se braći na žao dalo i oni se stanu dogovarati, kako da oslobode narod svoj od gospodstva rimskoga. No sestra njihova Vilina javi sve to Aureliju. Kad su to braća opazila, pograbe sestru i živu je zaziđu u jednu kulu grada krapinskoga, koja se još i danas po njoj zove Vilina kula.

Kad su tako sestru kaznili, udare na Aurelija, ubiju ga i stanu se spremati na otpor. No kad su vidjeli, da je njih mnogo manje od Rimljana, koji su digli golemu vojsku i pošli na njih, pokupe narod svoj, prijeđu Dravu

i Dunav. Č e h krenu na sjeverozapad i osnuje Češku, a L e h i M e h prijeđu Karpate, gdje je L e h osnovao Poljsku, a M e h Rusiju.

6. Seoba južnih Slavena.

Na jug su se selili južni Slaveni negdje poslije smrti strašnoga kralja hunskoga A t i l e (453.), koji je pokorio slavenske i germanske narode sve do rijeke Rajne. To bijaše sredinom petoga stoljeća. Najprije su se Slaveni naselili do rijeke Save i Dunava, dakle do granice Balkana. Odanle su se Slaveni zalijetali i preko Save i Dunava da robe i plijene po carstvu bizantskom. Bizantska je država baš u to vrijeme ratovima tako oslabila, da nije mogla Slavene odbijati, pa su se Slaveni počeli po pustim krajevima Balkanskoga poluotoka naseljivati.

Početkom šestoga stoljeća već su Slaveni naselili veliki dio Balkanskoga poluotoka. Isprva nijesu ti Slaveni imali posebna imena. Prvi su dobili svoje ime oni Slaveni, koji su zaposjeli istočni dio Balkanskoga poluotoka. Oni su dobili ime B u g a r i. Oni su to ime dobili po mongolskom narodu Bugara, koji su se prešavši Dunav g. 679. smjestili u današnjoj Bugarskoj. Bugari su najprije pokorili one Slavene, koji su ondje nastavali, sami su naučili slavenski i zaboravili svoj jezik bugarski. Jedina im je uspomena ostala u tom, što su ondješnjim Slavenima dali svoje — b u g a r s k o i m e.

Dok je istočne balkanske Slavene ujedinilo jedno tuđe pleme, dotle je zapadne balkanske Slavene okupilo pleme h r v a t s k o, a one Slavene, koji su bili između Hrvata i Bugara, pleme s r p s k o.

Oni Slaveni, koji su ostali Savi na sjeveru pa do Dunava od današnje Bratislave pa do Zemuna, zvali su se P a n o n s k i S l a v e n i. Zovu se tako po rimskoj pokrajini Panoniji. No nijesu svi Panonski Slaveni ostali u Panoniji. Sto godina poslije smrti strašnoga Atile, provalili su u Panoniju rođaci Huna A v a r i ili O b r i. Jedan dio Panonskih Slavena ostane i dalje u Panoniji služeći Avarima kod kuće kao ratari, a u ratu kao prednje čete njihove. Drugi dio tih Panonskih Slavena ostavi Panoniju pa zaposjedne čitav kraj uz rijeke Muru i Muricu, Dravu i Savu do Macelj-gore. Ti su Slaveni zadržali svoje slavensko ime, pa se zovu S l o v e n c i.

7. Dolazak Hrvata.

Kako Česi, Poljaci i Rusi pripovijedaju, da su se doselili s juga, tako pripovijedaju Hrvati i Srbi, da su se doselili sa sjevera. Još u devetom vijeku pripovijedaju Hrvati, da su se doselili iz stare domaje svoje Velike Hrvatske, koja je bila onkraj Karpata. Pozvao ih je oko g. 626. bizantski car H e r a k l i j e, da dođu u Dalmaciju i da odanle protjeraju Avare. I dali se na put. Vodilo ih je petero braće: K l u k, L o b e l, K o s j e n a c, M u h l o i H r v a t i dvije sestre: T u g a i B u g a. O tome je događaju ispjevao pjesmu hrvatski pjesnik Ivan Kukuljević. Toj je pjesmi naslov:

Sedmero braće.

(Oko g. 600.)

Na Karpatim, Slavljanstva braniku,
Gledaj eno čudnovatu sliku!
Ispod strma podnebnoga puta
Valja ti se plaz i rijeka ljuta.
Nije plaz ni r'jeke t'jek,
Već je narod slobodan,
Sa sjevera na jug zvan,
Da tu živi vječit v'jek.

Hrabri vodje na čelu mu stoje,
Svak sa sobom vodi pleme svoje,
Kluk i Ljubel, Hrvat i Kosjenac,
S Muhlom pletu bratske vlade v'jenac!
Još dvije sestre s pratnjom svom,
Tuga, Buga, u zbor taj,
Od ljepote sipljuć sjaj
Spremaju se u nov dom.

Putem napr'jed ništa ih ne smeta,
Nit oborska s gotskom sila kleta,
Niti vode, brda, stijenje, gore,
Dok ne padnu uz Jadransko more.
Tu uz morski kršan br'jeg,
Čim narodi na okol
Sedam braće dvore stol,
Svoj hrvatski smjeste st'jeg.

Davno ova minuše vremena!
Preosta nam samo uspomena
I grobovi sedmero djedova,
Koje rajski krije štit bogova.
Al' s grobova čuješ glas:
»Kad u slozi s bratom brat
Za svoj dom će radit znat,
Onda rodu stić će spas.«

8. Dolazak Srba.

I Srbi pripovijedaju, da su došli iz zemlje, koja je s onu stranu Karpata. Tamo u staroj domaji njihovoj umr'o je knez njihov i ostavio dva sina. Jedan od njih ostavi s polovicom puka staru domaju i pođe na jug, gdje mu je bizantski car Heraklije dao krajeve oko Soluna. Ti se krajevi Srbima nijesu svidjeli. Ostave ih s namjerom, da se vrate u staru domaju svoju. No kad su prešli Dunav, požale, što su uradili, i zatraže ponovo u cara Heraklija druge krajeve za naseljenje. Car im dade zemlju istočno od Travunjana, Zahumljana i Dukljana tamo, gdje su izvori Drine i gdje bijaše mjesto Ras na rijeci Raškoj kod Novoga Pazara. Po Rasu su Srbi dobili ime Rašani. Nova domovina njihova bijaše gorovita i osobito podesna za obranu od neprijatelja, naročito Bugara.

Radi toga su se oko njih počela okupljivati druga plemena. Pomalo se počeše seliti u Dukljansku, Travunjsku i Zahumsku oblast. Tako se širilo ime srpsko te se najposlije koncem osmoga stoljeća stvorila srpska država. Prvi je srpski vladar Višeslav.

Srbi su bili pod utjecajem Carigrada. Odanle su primili kršćansku vjeru. Budući da su Hrvati i Slovenci primili vjeru iz Rima, to su Hrvati i Slovenci pali pod utjecaj zapadne rimske, a Srbi pod utjecaj istočne bizantske kulture.

9. Naši krajevi prije dolaska Hrvata.

Povijesno doba za naše krajeve počinje se g. 384. prije Isusova rođenja. Te su se godine sukobili Grci, koji su se na otocima dalmatinskim nastanili, s Ilirima, koji su tada u našim krajevima stanovali. Ti su Iliri govorili sasvim drugim jezikom, nego jezikom, kojim govorimo mi. Njihov je jezik srodan jeziku arbanaskom. Naši su djedovi mislili, da su Iliri bili Slaveni i da su oni praoci Hrvata, Srba i Slovenaca. Zato su htjeli za sva ta tri imena upotrijebiti jedno ime — ilirsko onako, kako danas stranci rado upotrebljuju ime jugoslavensko.

Iliri su rano došli u sukob s Rimljanima. Rimljani su bili jači, pa su ih pokorili, a od zemlje njihove stvoriše pokrajinu Ilirik. Rimljani su kasnije Ilirik raz-

dijelili na dvije pokrajine: Dalmaciju i Panoniju. Dalmacija se protezala od Jadranskoga mora do rijeke Kolubare i Ibra u Srbiji. Sjeverna joj je granica sezala skoro do Kupe i Save. Što je toj granici sezalo na sjever do Dunava, to je činilo Panoniju. U Dalmaciji je bio najznamenitiji grad Salona, blizu Splita, a u Panoniji Siscija, današnji Sisak, i Sirmij, današnja Mitrovica.

Rimljani su blagotvorno djelovali u tim pokrajinama. Izgradili su mnogo gradova, među njima i Andautoniju blizu Zagreba tamo, gdje je danas selo Ščitarjevo. Te su gradove povezali izvrsnim cestama tako, da su se pređi naši još hiljadu godina po njima vozili. Sušili su močvare, sadili vinograde, brinuli se za obrt i trgovinu. Sve je to učinilo, da su pokrajine krasno procvale. Naročito su ukrasili gradove krasnim zgradama, opskrbili ih vodovodima i pitkom vodom, a car Dioklecijan podigao je na mjestu, gdje danas stoji Split, krasnu palaču.

Te su pokrajine cvale, dok nije država oslabila. Slabiti je počela onda, kad su se različiti generali počeli boriti za carsku vlast, i kad su preko Dunava počeli provaljivati barbarski narodi. K tomu se carstvo razdijelilo na Istočnorimsko carstvo, kojemu je bila prijestolnica Konstantinopol, i na Zapadnorimsko carstvo, kojemu je ostao prijestolnicom Rim. Granica između jednoga i drugoga carstva tekla je baš kroz naše zemlje tako, da je Dalmacija s Panonijom najprije pripala Zapadnorimskom carstvu, a onda Istočnorimskom carstvu. Zapadnorimsko carstvo nije se dugo držalo. Razrovali su ga germanski narodi. Srušio ga je g. 476. vođ germanskih plaćenika Odovakar. Odovakar je vladao Italijom i Dalmacijom. Odovakru oteše Italiju i Dalmaciju germanski narod Istočni Goti, a njima znameniti bizantski car Justinijan (555.). Tako je Dalmacija s Panonijom došla pod Istočnorimsko carstvo. Tako je ostalo doklegod se nijesu doselili Hrvati i Srbi.

10. Sabor na Duvanjskom polju.

Hrvati zapremiše sav kraj između rijeke Raše u Istri, rijeke Neretve, Jadranskoga mora i rijeke Vrbasa. To je Dalmatinska Hrvatska. Hrvati su prešli Kupu i Savu i zaposjeli čitavu zemlju do Drave. Ta se zemlja zvala Slovinska zemlja — Slavonija. Zovu je i Panonska Hrvatska.

Kad su se Hrvati naselili u novoj domovini svojoj, nijesu odmah stvorili jednu državu. I u novoj su domovini živjeli onim životom, kojim su živjeli u staroj domaji svojoj tamo za Karpatima. Imali su zadruge, bratstva i župe. Nova je domovina bila vrlo podesna za županski život. Svaka se župa smjestila na jednom polju: jedna na Duvanjskom, druga na Sinjskom, treća na Kninskom, pa dalje na Ličkom, Krbavskom, Gackom, Modruškom polju i t. d.

Brzo su Hrvati morali stvoriti veće oblasti. Morali su to učiniti radi toga, što su ih napadali susjedi, pa su se morali od njih braniti. Prvu je oblast osnovalo pleme Hrvat. Ono je okupilo sva plemena od Cetine do Raše, stvorilo prvu veliku oblast Hrvatsku s knezom na čelu.

Hrvati su se mogli nesmetano uređivati po miloj volji svojoj, jer je bizantski car tamo na istoku vodio teške ratove s Arapima. Hrvati su ljuto pritisnuli Latine u rimskim gradovima na obali morskoj. Oni su zatražili pomoći u cara bizantskoga, jer je on bio gospodar njihov. No on im nije mogao pomoći sve dotle, dok nije suzbio Arape. To je učinio car Konstantin IV. Bradati. Na njegovu želju sazove knez hrvatski Porga hrvatski sabor na Duvanjsko polje baš one godine, koje su se

Bugari prešavši Dunav ugnijezdili na Balkanu (679.). To je uopće prvi sabor hrvatski, što ga povijest pominje. Sazvan je sabor na Duvanjsko polje, jer se ono već za Rimljana smatralo kao političko središte čitave Dalmacije.

Po svim se županima hrvatskim raziđoše glasnici pozivajući narod, da se za dvadeset i pet dana oružan skupi na Duvanjskom polju. Kad je dvadesetipeti dan osvanuo, slegla se na Duvanjsko polje sila naroda pod knezovima, županima i starješinama svojim. Dođoše poslanici cara bizantskoga, dođoše poslanici pape rimskoga, dođoše mnogi svećenici i redovnici, što su ih Rim i Carigrad poslali, dođoše poslanici gradova latinskih a i susjedna plemena srpska pod županima svojim, jer se s njima imalo ugovoriti, kamo da se postave međaši između oblasti hrvatskih i srpskih.

Taj je prvi sabor hrvatski trajao dvanaest dana. Osam se dana raspravljalo o crkvenim stvarima i krstio narod, koji se na saboru našao. Uredila se nadbiskupija u Splitu i biskupije po ostalim gradovima. Hrvati obećaju, da ne će oružanom rukom u druge zemlje provaljivati, a papa rimski im je obećao, da će uz Hrvate biti Bog, ako bi drugi narod na njih navalio.

Četiri se dana raspravljalo o državnim poslovima. Najprije su točno odredili međaše između hrvatskih i srpskih oblasti, kao što i međe latinskih gradova, da bi se znalo, što je čije.

Staru rimsku pokrajinu Dalmaciju razdijele na troje. Dalmacijom zvat će se odslije samo gradovi Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor ali samo do zidina gradskih, i otoci Krk, Cres i Rab. Njima će i dalje biti gospodarom car bizantski. Čitava ostala Dalmacija gubi ime Dalmacija, a od nje postaju hrvatske i srpske oblasti. Štogod je zemlje uz more od Raše u Istri do Bojane na jugu, zvat će se Hrvatska. Od rijeke Cetine do Raše je Bijela ili Dalmatinska Hrvatska, a od Cetine do Bojane Crvena Hrvatska. Crvenu Hrvatsku čine oblasti Neretljanska, Zahumska i Dukljanska, koje imaju svoje rođene knezove.

Štogod je zemlje Crvenoj Hrvatskoj na istoku, pripade Srbima.

Kad su tako uredili crkvene i državne stvari, vrate se poslanici u Rim i Carigrad, a svi drugi »pojdoše domom i u zemlju svoju«, kako pišu knjige starostavne.

Tako je osnovana bila prva hrvatska oblast, koja se zove Dalmatinska Hrvatska ili ukratko Hrvatska. U toj Hrvatskoj nije bio onaj dio Hrvatske preko Gvozda ili Kapele, koji se protezao sve do Drave i Dunava. To je Slovinska zemlja ili Panonska Hrvatska. Ona nije bila slobodna, njome su gospodarili Avari.

11. Sveta braća Ćiril i Metodije.

Nijesu se svi Hrvati na Duvanjskom polju pokrstili. Dugo je vremena trebalo, dok su se i ostali Hrvati pokrstili. Teško je to išlo zato, što nijesu razumjeli jezika latinskoga, koji je bio službeni jezik rimske crkve. Čitav je narod prigrlio kršćansku vjeru onda, kad je u crkvi slušao sv. misu i riječi evanđelja na jeziku slavenskom. To je djelo sv. braće Ćirila i Metoda. Ćiril se isprva zvao Konstantin. Ime Ćiril primio je kasnije, kad se zakaluđerio.

Sveta braća bijahu Grci, rodom iz Soluna. Budući da se u Solunu govorilo i slavenski, jer je čitava okolica solunska bila slavenska, to su i sv. braća govorila slavenski. Roditelji su im bili vrlo imućni i ugledni, pa su djeci svojoj dali savršenu naobrazbu. Osobito je Ćiril volio knjigu. Kad mu je bilo sedam godina, prisni mu se čudan

san. Sanjao je, da su ga okružile djevice vanredne ljepote, od kojih je mogao odabrati onu, koja mu se najbolje svidjela. I on je odabrao najljepšu i najdražesniju među njima. Ime joj je bilo S o f i j a. To je grčka riječ, a znači m u d r o s t. Preporučio se njenoj zaštiti i marljivo učio. Jer se učenjem i pristojnim ponašanjem svojim vanredno isticao, pozvali su ga na carski dvor u Carigrad, gdje je zajedno učio s mladim carem Mihajlom III. Kad je odrastao, ponudili su mu jednu kneževinu da njome upravlja. No Konstantin je otklonio sva odlikovanja rekavši ovako:

»To je dobro za one, koji to trebaju, za mene nema ništa bolje od nauke«, i ode u samostan, gdje se sasvim mogao posvetiti nauci i pobožnosti. U samostanu je našao brata svojega Metodija.

Uto zatraži moravski knez R a s t i s l a v od bizantskoga cara Mihajla III., da mu pošalje ljude, vješte jeziku slavenskom, koji će propovijedati kršćanstvo na jeziku slavenskom, kojega narod njegov razumije. Car Mihajlo III. sjeti se svoga druga od učenja, Ćirila, pozove njega i brata mu Metoda preda se i rekne im:

»Vi ste Solunjani, a Solunjani govore čisto slavenski, ajdete i propovijedajte vjeru Božju na Moravi«.

Braća prihvate i spremiše se na posao. Prije svega trebale su im crkvene knjige na slavenskom jeziku. No tih nije bilo. Da se dakle prevede sv. Pismo i crkvene knjige na slavenski jezik, trebalo je da Slaveni imaju pismo. No Slaveni u ono vrijeme nijesu imali svoga pisma, nego su »crtama i rezama čitali i gatali«, kako to jedan od učenika sv. Metoda pripovijeda. Trebalo je dakle načiniti pismena slavenska. Na taj se posao dao sv. Ćiril. On je stvorio pismo, koje se zove g l a g o l i c a. Nije dakle izumio ćirilicu, kako to mnogi krivo misle. Ćirilicu je stvorio učenik sv. Ćirila K l i m e n t. Uredivši slova uze sv. Ćiril prevoditi svete knjige na slavenski jezik.

Kad su tako sv. braća za svoj poziv sve udesila i uredila, odu u Veliku Moravsku, gdje su s velikim uspjehom propovijedala vjeru Hristovu na slavenskom jeziku. Iz Velike Moravske se slavensko bogoslužje raširilo i po Slovinskoj zemlji između Drave i Save, a odanle prijeđe i u Hrvatsku. U Hrvatskoj se osobito zagrijao za slavensku službu Božju ninski biskup T e o d o s i j e.

Kad je veliko-moravski knez Svatopluk poslije smrti Metodijeve protjerao učenike njegove, onda su učenici našli utočišta među Hrvatima, Srbima i Bugarima, koji su također prihvatili slavensko bogoslužje.

Uspomena na djelovanje sv. Ćirila dugo se očuvala u narodu hrvatskom. O tome piše hrvatska knjiga starostavna:

»I tako sveti muž Konstanc (sv. Ćiril) naredi popove i knjigu hrvatsku, i istumači iz grčkoga jezika... i učini knjige s papinim dopušćenjem, i naredi misu, i utvrdi zemlju u viru Isukrstovu«.

Nijemci su prijekim okom gledali, kako s uspjehom djeluju sv. braća u Moravskoj, pa ih optužiše u Rimu, da propovijedaju krivu vjeru. Nato su sv. braća otišla u Rim do samoga sv. oca pape. Sv. otac papa je slavensku službu božju odobrio i Ćirila učinio biskupom. No sv. Ćiril se razboli i umre u Rimu, gdje su ga pokopali u crkvi sv. Klimenta. Kasnije je papa na molbu panonskoga kneza K o c e l j a, koji je vladao između Dunava i Drave, Metodija učinio biskupom. No Metodije se vrati u Moravu, gdje je kao nadbiskup umr'o godine 885.

12. Ljudevit Posavski.

Franci su germansko ili njemačko pleme, koje se je naselilo u srednjoj i sjevernoj Francuskoj i ondje osnovalo f r a n a č k u d r ž a v u. Ta se država pomalo proširila na istok do Češke, a na jug za Karla Velikoga do

Sredozemnoga i Jadranskoga mora. Karlo se g. 800. dao u Rimu okruniti za cara rimskoga. Odonda imamo dva cara: jednoga na istoku u Carigradu, drugoga na zapadu, koji je udario prijestolnicu svoju u njemačkom gradu Ahenu. Jedan se zvao istočnorimski car, drugi pak zapadnorimski car. Karlo Veliki je prisilio i kneza Dalmatinske Hrvatske i kneza Panonske Hrvatske, te su priznali njega za vrhovnoga gospodara svojega.

Pod Franke su došli i Slovenci. Isprva su se oni pokoravali Avarima, koji su ih nemilice ugnjetavali. Sami su bili preslabi da se oslobode ispod jarma avarskoga. Pomogli su im Bavarci, koji su bili njemačkoga plemena. Tad su im se Bavarci nametnuli za gospodare i to pod vidom, da među njima šire vjeru kršćansku.

Pod Bavarcima bijahu Slovenci samo kratko vrijeme. I Bavarcima i Slovencima zavlada Karlo Veliki. Karlo ostavi Slovencima domaće knezove njihove. To se promijenilo za nasljednika Karla Velikoga Ljudevita Pobožnoga. Franački su upravnici (zvali su ih markgrofi) nemilice tlačili puk slovenski, koji je čekao čas, da se oslobodi jarma franačkoga. To se zbilo, kad se na Franke digao knez Posavske Hrvatske Ljudevit Posavski, kojemu je prijestolnica bila Sisak.

Kako su franački markgrofi zulumima svojim brzo dodijali Slovencima, još su brže dodijali Posavskim Hrvatima. Njima su, kako pišu knjige starostavne, i sitnu djecu otimali i psima svojima za hranu bacali. Knez njihov Ljudevit potuži se caru Ljudevitu Pobožnomu. Ali kad nije našao pravde u cara, ustane protiv sile njegove i pozove Bornu, kneza Dalmatinske Hrvatske, da mu pomogne u borbi za slobodu. Ljudevit pozove i Slovence, da ustanu protiv sile franačke, a pozove i srpsko pleme Timočana, koje je nastavalo oko rijeke Timoka. Odazovu se Slovenci, odazovu se i Srbi Timočani ali ogluši se knez Borna, koji pristane uz Franke. Ljudevit se dakle

morao boriti na dvije strane: i protiv Franaka i protiv Borne.

Isprva je Ljudevit bio sretan. Potukao je franačku vojsku, potukao na Kupi i kneza Bornu, koji je jedva živ iznio glavu svoju. Tri je godine Ljudevit sretno odbijao goleme vojske cara franačkoga, najposlije je ipak oslabio.

Sl. 1. Natpis hrvatskoga kneza Trpimira.

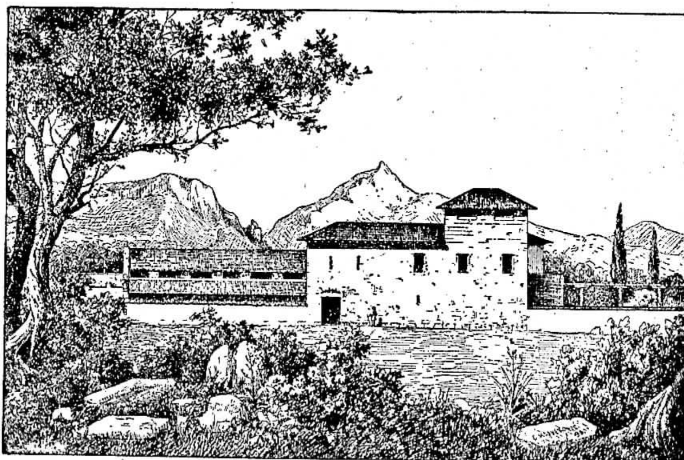
Ovaj kameni odlomak, koji je valjada bio dio nekakva crkvenog ukrasa, zanimljiv je i po ukrasu svojem i po napisu na njemu. Ukras je značajan za hrvatske spomenike iz onoga vremena. Od natpisa se čitaju samo ove latinske riječi: Pro duce Trepim (ero), što će reći: Za vladanja kneza Trpimira. Ovaj kameni odlomak je nađen kod Solina.

Premalena je bila Posavska Hrvatska zajedno sa Slovenijom protiv golemoga carstva franačkoga. Morao je bježati. Pobjegao je najprije k Srbima, a onda u Dalmatinsku Hrvatsku, gdje ga je ujak Bornin dao pogubiti (823.).

Franci su godine 822. osvojili i pokorili Posavsku Hrvatsku.

Ljudevit Posavski je jedini vladar jugoslavenski u ono najranije doba, koji je okupio oko sebe Slovence, jedan dio Hrvata i Srba sve od Soče do ušća Timoka u Dunav.

Panonska Hrvatska je ostala pod gospodstvom franačkim sve do dolaska Madžara, kad je u borbi s njima

Sl. 2. Hrvatski kneževski dvor u Biaćima.

Hrvatski su knezovi imali više dvorova, u kojima su stanovali. Jedan je bio u Biaćima. Inžinir Ćiril Iveković složio je taj dvor onako, kako je za hrvatskih knezova izgledao.

poginuo posljednji knez Panonskih Hrvata — Braslav (896.).

Sretnija je bila Dalmatinska Hrvatska. Ona je imala nekoliko jakih vladara. Prvi od njih je Trpimir (sl. 1.), koji g. 852. državu svoju zove »kraljevstvo Hrvata«. U ratovima s Mlečanima se proslavio Domagoj, čije je ime postalo Mlečanima strašno. Zdeslav je zauvijek oslobodio Dalmatinsku Hrvatsku vrhovništva franačkoga, a Branimir vrhovništva bizantskoga. Tako je Dalmatinska Hrvatska ojačana i nezavisna dočekala novoga neprijatelja — Madžara. Baš u to vrijeme su se latinski gradovi Dalmacije obvezali plaćati vladaru hrvatskomu danak u zlatnim dukatima. A i Mleci su od toga vremena plaćali Hrvatskoj danak za slobodnu plovidbu po hrvatskim stranama Jadranskoga mora. Hrvatski su knezovi imali svoj dvor u Biaćima (sl. 2.).

Najjadnije su prošli Slovenci. Car Ljudevit Pobožni svrgne domaće knezove njihove i nametne im franačke ili njemačke grofove. Njemački su grofovi i biskupi dovodili njemačke naseljenike i ponijemčivali slavenski svijet. Na taj se način opseg zemalja, u kojima su stanovali Slovenci, suzio na zemlje, koje danas oni nastavaju. Tako su Nijemci zagospodovali nad Slovencima. Njemačko se gospodstvo održalo sve do g. 1918. Posljedica je bila, da Slovenci nisu nikada osnovali ni imali svoje države.

13. Tomislav.

Godine 1925. proslavismo mi Hrvati hiljadugodišnjicu prvoga kralja našega Tomislava. Hiljadu je godina prošlo, što je Hrvatska postala kraljevinom. To je dakle bilo godine 925. Zasluga je to kralja Tomislava, koji bijaše »mlad i krepak u rvanjih«, kako to ljetopisac pripovijeda.

Tomislav bijaše isprva knez Dalmatinske Hrvatske, koja je tada bila lijepo uređena država. U ono vrijeme provališe Madžari, srodnici Huna i Avara, iz današnje istočne Rumunjske preko Karpata u veliku nizinu, što se pružila uz rijeke Dunav i Tisu. Madžari su došli iz Ugrije, zemlje, koja leži na srednjem Uralu. Po

toj Ugriji prozvaše Madžari novu domovinu svoju Ugrija ili Ugarska.

Madžari bijahu konjanički narod. Na brzim i laganim konjima svojim zalijetali su se oni pod vođom svojim Arpadom preko Dunava i Save na Balkan, pa na zapad u Italiju i Njemačku, da plijene i haraju. Preplivali su oni i Dravu, poharali su Panonsku Hrvatsku, prešli su Kupu i provalili u Dalmatinsku Hrvatsku. Na zlo su se namjerili bili. Dočeka ih Tomislav. »I činiše među sobom mnoga rvanja, i vazda Arpad izgubljaše«, veli knjiga starostavna. Tomislav odbije Madžare od Dalmatinske Hrvatske i protjera ih preko Kupe, Save i Drave natrag u Ugarsku. Tako je Tomislav oslobodio Panonsku Hrvatsku od madžarske nevolje. Zahvalni ga Panonski Hrvati izaberu knezom svojim. Tako je Tomislav sjedinio Panonsku Hrvatsku s Dalmatinskom Hrvatskom i stvorio od njih jednu državu — Hrvatsku.

U to vrijeme bijaše najmoćniji vladar na Balkanskom poluotoku bugarski car Simeon. On je ljuto pritisnuo cara bizantskoga. Car se obrati za pomoć hrvatskom knezu Tomislavu i povjeri mu upravu Dalmacije. Kad je tako Tomislav dobio na upravu i Dalmaciju, a Panonsku Hrvatsku je već imao, onda se dade godine 925. okruniti za kralja hrvatskoga.

Uz cara bizantskoga pristane i srpski knez Zaharija. Kad je Simeon zbog toga poharao zemlju Zaharijinu, nađe on i narod njegov zaštite u Hrvatskoj. Simeon se radi toga spremao na osvetu. Dvije je godine utratio na to. A imao je zašto! Tomislav je mogao dići vojsku od 100.000 pješaka, 60.000 konjanika i 180 što većih i što manjih lađa. Toliku vojsku je rijetko koji vladar u tadašnjoj Evropi dići mogao. Simeon pošalje vojsku svoju na Hrvatsku. Tomislav je dočeka u gorama hrvatskim i ametom smlavi. Dugo su još pisci grčki pričali o slavnoj

pobjedi Hrvata. Pa i tamo daleko u Rusiji je ruski ljetopisac taj događaj zabilježio riječima: »Simeon pođe na Hrvate i pobijeđen bi od Hrvata«.

Za vlade Tomislavove porodila se teška borba za crkveni jezik, koja je vrlo oslabila državu hrvatsku. Kad je naime Tomislav postao upraviteljem Dalmacije i grada Splita, zatražio je nadbiskup splitski, da bude on prvim crkvenim glavarom u čitavoj državi hrvatskoj. Dotada je on bio samo nadbiskup Dalmacije, a to će reći gradova Splita, Trogira, Zadra, Dubrovnika i Kotora pa otoka Cresa, Krka i Raba. Čitave ostale hrvatske države bijaše duhovni poglavar biskup u Ninu. On je bio hrvatski biskup.

U nadbiskupiji splitskoj bijaše službeni jezik u crkvi jezik latinski; latinski se služila služba Božja. U biskupiji ninskoj se služba Božja služila na hrvatskom jeziku, službeni jezik bijaše dakle hrvatski. Nadbiskup splitski zatraži, da biskup ninski bude pod njim i da se ukine hrvatski jezik u crkvi. Nadbiskup se naime bojao, da ga narod hrvatski ne će smatrati za crkvenoga glavara svojega, doklegod se bude služba Božja služila na hrvatskom jeziku.

To su pitanje riješili crkveni sabori u Splitu god. 925. i 928. Na prvom saboru bijaše uz papinske legate i dalmatinske biskupe još i kralj Tomislav, humski knez Mihajlo Višević i više srpskih župana. Na saboru je odlučno branio prava hrvatske crkve biskup ninski Grgur. Uzalud! Sabor je zaključio, da se vlast nadbiskupa splitskoga protegne na čitavu hrvatsku državu, biskupija se ninska ukida, a ukida se i slavenski jezik u crkvi. Slavenski smiju vršiti službu Božju samo još oni klerici i monasi, koji su zaređeni, a u crkvama nadbiskupije samo onda, ako nema latinskoga svećenika.

Kralju Tomislavu nijesu bili zaključci splitskog sabora po srcu. To se vidi iz ovoga zaključka splitskoga

sabora: »Ako bi kralj Hrvata (Tomislav) i velikaši hrvatski poželjeli, da sve biskupije u opsegu nadbiskupije splitske stave pod vlast svoga biskupa (ninskoga), onda nijedan od naših biskupa ne će u čitavoj zemlji njihovoj ni krstiti ni crkve ni svećenike posvećivati...« Sabor se, kako vidimo prijetio kralju Tomislavu, jer kralj nije bio sa zaključcima zadovoljan. Još manje su bili zadovoljni svećenici hrvatski, pa je već na saboru samom »išao šapat i mrmor od usta do usta«. Biskup ninski Grgur se obrati na papu Ivana X., da obrani pravo svoje biskupije i pravo slavenske službe Božje.

Papa nije doduše potvrdio zaključke splitskoga sabora, ali ih nije ni zabacio: prepustio je to drugome splitskom saboru, koji se sastao potkraj g. 927. ili početkom g. 928. Taj je sabor ukinuo biskupiju ninsku, a biskupu ninskomu Grguru ponudio biskupiju skradinsku, sisačku ili duvanjsku, gdje su nekad biskupije bile. O zabrani slavenskoga jezika nema nikakva zaključka. Novi Papa je potvrdio te zaključke. U potvrdnici veli papa biskupu Grguru: »Grguru pak, koji je silom prilika postao biskupom u zemlji Hrvata, zapovijedamo, da biskupuje jedino u crkvi skradinskoj i bezuvjetno mu zabranjujemo, da sebi prisvaja tuđe biskupije; ne učini li toga, mi ćemo ga sigurno izopćiti.«

Kralj Tomislav umre negdje oko g. 930. On je najznamenitiji kralj hrvatski. Njegovo je djelo, da su se Dalmatinska Hrvatska i Panonska Hrvatska sjedinile u jednu državu. Njegova je zasluga, da se zemlja između Drave, Save i Kupe nije pomadžarila. Hrvatska je za vlade njegove vrijedila kao velika vlast. Granicom na sjeveru bila je Drava, na jugu Neretva, na istoku Drina, a na zapadu Jadransko more.

14. Petar Kresimir IV.

Za nasljednika Tomislavovih je Hrvatska mnogo stradala od domaće nesloge i rata. Hrvatska je pala s visine, na kojoj je za Tomislava bila. Najmanja je bila baš oko godine 950., kad je car Konstantin VII. Porfirogenet o Hrvatima i Srbima pisao. Tada je Hrvatska imala za polovicu manje vojske i brodova, nego što ih je imala za kralja Tomislava. A i država je bila za polovicu manja od Tomislavove. Otpala je Bosna, otpala Neretva, otpala Dalmacija tako, da je na jugu granica bila rijeka Cetina, na istoku Vrbas i donja Bosna.

Hrvatska se opet oporavila za kralja Mihajla Kresimira II. i sina njegova kralja Držislava. Iz toga vremena imamo jedan znamenit kameni spomenik. To je nadgrobna ploča kraljice Jelene (sl. 3.), majke Držislavove, a žene Kresimira II. Kameni nam natpis u latinskom jeziku jasno kaže, da je Kresimir II. bio kralj. Natpis potječe iz g. 975.

Za sinova kralja Držislava nastane opet metež u državi hrvatskoj. Jedan od njih pozove dužda mletačkoga Petra II. Orseola u pomoć. Dužd uskrati danak, što su ga Mlečani za slobodnu plovidbu uz obalu našu plaćali. Došao je dužd s brodovljem mletačkim i osvojio dalmatinske gradove i otoke. To se desilo oko g. 1000.

Priča pripovijeda da se već Držislav zaratio s duždom mletačkim Orseolom. Zla ga sreća snađe, u boju ga Mlečani uhvatiše, kazuje priča naša. Dužd je negdje čuo, da je kralj hrvatski vještak u igri šaha, pa mu je obećao, da će ga pustiti na slobodu, ako njega redom tri puta u igri pobijedi. Držislav doista pobijedi. Dužd ga pusti na slobodu, a Držislav uze na spomen oslobođenja svojega za grb ploču igre šaha. Tako posta i osta šah grbom hrvatskim sve do danas.

Hrvatsku je državu opet podigao na stepen Tomislavove države kralj Petar Kresimir IV. Radi toga

*

ga zovu »Obnovitelj hrvatske države«. Kresimir IV. je proširio državu svoju i na kopnu i na moru. Na kopnu je dobio Bosnu, na moru Dalmaciju. Opet se granica protezala na istoku do Drine, na jugu do Neretve. Zato se prozvao »kralj Hrvatske i Dalmacije«. No s Dalma-

Sl. 3. Nadgrobna ploča kraljice Jelene.

Učeni ravnatelj arheološkog muzeja u Splitu don Frane Bulić našao je u crkvi kod »Gospe od Otoka« u Solinu nadgrobnu ploču, razbijenu u neko devedeset komada, koje je velikim trudom složio i pročitao ono, što je latinski bilo napisano. Hrvatski glasi: »U ovom grobu počiva kraljica Jelena, službenica Božja, žena Mihajla kralja, a majka Stjepana kralja. Ona se odreče kraljevskoga sjaja dana osmoga mjeseca listopada. I bi ovdje pokopana od upućenja Gospodinova 976. i t. d.

cijom je Kresimir dobio Latine, pa se na njih mnogo obazirao.

Po odluci lateranskoga koncila imala se ukinuti slavenska služba Božja u Hrvatskoj. To je proveo g. 1060. crkveni sabor u Splitu, na koji su došli svi biskupi hrvatske države. Slavenska služba Božja zabranjuje se; služba Božja smije se služiti samo na jeziku latinskom ili grčkom. Zabranjeno je pod kaznom prokletstva zaređivate Hrvate, ako nisu vješti latinskom jeziku. Ta je zabrana imala strašne posljedice po državu hrvatsku. Narod nije htio znati za to. Stvorile su se dvije stranke: jedna narodna, koja je bila za hrvatsku službu Božju, druga latinska, koja je htjela u crkvi imati latinsku službu Božju. U narodu su radi toga nastale silne trzavice. Svrha ipak nije bila postignuta, slavenska se služba Božja održala i dalje, te je najposlije papa Inocentije IV. dopustio slavensku službu Božju g. 1248. senjskomu biskupu Filipu.

15. Dimitrija Zvonimir.

Petar Kresimir IV. je, kako to jedan učeni Nijemac veli, u prvom redu bio kralj Hrvata, ma da je dopustio progon slavenske službe Božje. Zaključke stvara u sporazumu sa svojim velikašima, županima, dvorskim činovnicima i knezovima, od kojih najodličniji nose naslov b a n. Pobožan je i rado daruje crkve i samostane. Tako je darovao samostanu sv. Krševana u Zadru otok M a o n u »n a š e m d a l m a t i n s k o m m o r u« i to zato, što je »svemogući Bog proširio kraljevstvo naše i na kopnu i na moru«. Službu kancelara dvorskoga obnaša b i s k u p k n i n s k i, koji je biskup hrvatski, a kojemu se vlast proteže sve do rijeke Drave. Jer je stalno pripojio Dalmaciju kraljevstvu hrvatskomu, nosi naslov »kralj Hrvatske i Dalmacije.

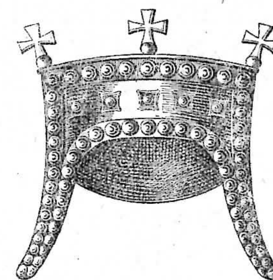
Petar Kresimir IV. je umr'o g. 1074. Tijelo mu sahraniše u crkvi sv. Stjepana pod Klisom, gdje su sahranjeni bili i ostali kraljevi hrvatski. Sarkofag, u kojem je počivao, postojao je još u XIII. vijeku. Crkva Sv. Stjepana je nastradala za osmanlijskih provala; samostanci, koji su je čuvali, su se razbjegli. Ostatke njezine pokriva krš i zemlja i čeka slučaj, da bude otkrivena. Tu je sebi zadaću postavio naš glasoviti učenjak na polju crkvenih

Sl. 4. Lik kralja hrvatskoga, valjada Petra Kresimira IV.
Taj se lik kralja nalazi na kamenoj ploči u krstionici splitskoj. Kralj, za koga misle, da je Petar Kresimir IV., sjedi na prijestolu.

starina don Fran Bulić, začasni ravnatelj arheološkoga muzeja u Splitu.

U krstionici splitske stolne crkve sačuvana nam je jedna ploča s likom nekoga hrvatskoga kralja iz XI. stoljeća (sl. 4.): kralj sjedi na prijestolu s krunom na glavi (sl. 5.), a s krstom i državnom jabukom u rukama. Ta je ploča prvobitno bila u stolnoj crkvi splitskoj, očito dio jedne cjeline, koju danas ne poznamo, a koju je crkvi poklonio jedan kralj hrvatski. Neki hrvatski učenjaci naslućuju, da bi to mogao biti lik kralja Petra Kresimira IV.

Sl. 5. Kraljevska kruna hrvatska.
Po kruni na slici četvrtoj složio je hrvatski povjesničar Ivan Kukuljević hrvatsku krunu.

Posljedice toga razdora u narodu vidimo poslije smrti kralja Petra Kresimira IV. Petar Kresimir IV. nije imao od srca poroda. Za nasljednika odredi sinovca svojega S t j e p a n a. No Stjepan je bio pristaša latinske stranke, zato ga ne htjede priznati narodna stranka nego izabere za kralja vođu svoga S l a v c a iz Poljica. Slavca maknuše protivnici s pomoću pape Grgura VII. Grgur VII. pošalje protiv Slavca saveznike svoje Normane iz Južne Italije. Normani zarobe Slavca i odvedu sa sobom u Južnu Italiju, a Hrvatska osta bez kralja. Najposlije se slože obje stranke i izaberu za kralja bana Slovinske zemlje D i m i t r i j u Z v o n i m i r a. Zvonimir je imao ženu J e l e n u, sestru madžarskoga kralja Ladislava. Narod ju je zvao L i j e p a. To je Zvonimiru podiglo ugled. Zvonimira je okrunio poslanik pape Grgura VII. Krunio ga je sa starom hrvatskom krunom, nova je samo bila zastava, koju je papa poslao. Zastava je značila, da

će Zvonimir vjeran biti papi i pomagati mu u svim vojnama, koje će papa voditi. A Grgur VII. ih je mnogo vodio. U znak vjernosti svoje davao je kralj Zvonimir papinskoj stolici 200 dukata godišnje. To ne bijaše ništa neobično. Tada je više kraljeva evropskih papu Grgura VII. priznavalo za vrhovnoga gospodara.

Najznatnije djelo Zvonimirovo bijaše dogradnja nove stolne crkve u Kninu, koja je bila posvećena Bl. Djevici Mariji. Kninski biskup bijaše poslije nadbiskupa splitskoga najznamenitija ličnost u državi hrvatskoj, prvi na kraljevu dvoru, a Knin najznatniji grad u unutrašnjosti. Tamo je kralj hrvatski imao dvore svoje. Kninski biskup bijaše na čelu kraljevskoj kancelariji, koja je izdavala povelje u kraljevo ime. Kninski biskup imađaše već g. 1043. naslov hrvatski biskup, a biskupija mu se protezala sve do rijeke Drave. Tako ugledni biskup trebao je da ima i uglednu crkvu, koju je počeo graditi Petar Kresimir IV. Građena je na jednoj uzvisini kninskoga polja, koja se zove Biskupija. Crkva je dograđena za kralja Zvonimira, te se svečano posvetila. Posvetu je obavio Lovro, nadbiskup splitski, prijatelj kralja Zvonimira. Posveta je obavljena na najsvečaniji način. Na posvetu su došli svi biskupi hrvatski, opati samostana, velikaši i župani, a i sam kralj Zvonimir s kraljicom Lijepom; oni su odsjeli u svojem kraljevskom dvoru, koji je nedaleko crkve stajao bio.

Premda je Zvonimir volio latinske svećenike, ipak nije proganjao glagoljaše; tako su se zvali slavenski svećenici. Nasuprot, on je darovao samostanu Sv. Lucije kod Baške na otoku Krku, kad je tamo boravio, neko zemljište. Dvanaest godina poslije smrti njegove dao je opat samostana Sv. Lucije taj poklon Zvonimirov uklesati u kamen i to glagoljskim pismenima, a hrvatskim jezikom i postaviti ga u crkvu Sv. Lucije, gdje još i danas stoji. To je ujedno

naš najstariji hrvatski spomenik, a na njemu stoje riječi: Z'v'nimir kral hr'vat'sk.

Kad je papa rimski pozvao Zvonimira da pođe na vojnu u Sv. Zemlju (Palestinu), da tamo vojuje za oslobođenje groba Spasiteljeva, ne htjede narod čuti za to, pa ga ubije na Kninskom polju u Dalmaciji. Tamo je naime Zvonimir sazvao sabor, a na sabor su u ono vrijeme Hrvati dolazili oružani. Tako pripovijeda predaja.

Još u 16. vijeku pripovijeda jedan ljetopisac hrvatski o smrti kralja Zvonimira ovako:

Kralj hrvatski Zvonimir htjede osloboditi sveta mjesta, u kojima je Spasitelj živio i naučao (Jerusalem i Betlehem) ispod vlasti muslimanske. U tu je svrhu naložio Slovincima i Hrvatima, da oružani dođu na Petrovo polje ispod Knina. Kad su Slovinci razumjeli riječi kralja svojega, uskliknuše:

»Što radi taj kralj! Nikada više ne viđesmo djece svoje, žena svojih ni domovine svoje. Čemu da se prtimo preko dalekoga mora?«

Razljućeni Slovinci nagovoriše tajnika kraljeva i peharnika imenom Tadiju, da kralja iz osvete noću ubiju. Bijaše to noću tridesetoga ožujka (1089.), kad su ta dvojica u kraljevski šator ušla i kralja smrtno ranila.

U posljednji čas pozove kralj Zvonimir sve podložnike svoje k sebi, te uzme pred njima govoriti:

»Oj, nevjerni vi Slovinci, tko vas je uputio, da me ubijete? Vazda ste bili nezadovoljni pod žezlom mojim.«

Zatim reče Hrvatima:

»Oj, vjerna braćo moja Hrvati i Dalmatinci, žalim vas iz svega srca svoga, što sam vam posljednji bio kraljem. Odsada ćete vazda biti podloženi tuđemu vladaru.«

Tako pripovijeda priča. No veliki naš povjesničar Klaić veli ovako:

Niti je Zvonimir poginuo prijekom smrti, niti je on bio upravo posljednji kralj hrvatski; ali on je doista bio

posljednji veliki kralj Hrvata, pa se narod za kasnijih burnih vremena rado sjećao lijepoga mira i sigurnosti za vladanja njegova. »I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi, da ga izji bogati, i nejaki da mu vazme jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin, jere kralj svih branjaše... I tako veliko bogactvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje, za pravednoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga, i biše veće vridna ureha na ženah i mladeh ljudij, i na konjih (pa i ostaloga blaga). I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar bojaše, ni jim nitkore mogaše nauditi razmi (osim) gniv Gospodina Boga,« veli knjiga starostavna.

16. Petar II.

Da nije Zvonimir bio posljednji kralj jezika hrvatskoga, vidimo po tom, što ga je naslijedio sinovac Petra Kresimira IV., Stjepan, koji se povukao bio u samostan. Stjepan je samo kratko vrijeme vladao. S njim legne u grob posljednji odvjetak roda Trpimirova g. 1090.

Poslije smrti Stjepanove otimale su se za krunu hrvatsku opet dvije stare stranke: narodna, koja je htjela za kralja Petra, sinovca kralja Slavca, a druga, latinska, koja je htjela madžarskoga kralja Ladislava, brata udovice Zvonimirove, kraljice Jelene. Ladislav prijeđe Dravu. Tražio je Hrvatsku kao baštinu sestre svoje Jelene. Slavonija ili Slovinska zemlja prizna ga za kralja, ali ne htjede ga priznati Hrvatska. Kad je došao do Gvozda, koji je dijelio Slovinsku zemlju od Hrvatske, dočekaju ga Hrvati. Već su započele borbe, kadno se Ladislav morao vratiti kući. U zemlji pak između Drave i Gvozda postavi za kralja sinovca svoga Almoša.

U Zagrebu osnuje godine 1094. za cijelu zemlju biskupiju. Prvim biskupom učini Čeha Duha. To je prvi put što se Zagreb u povijesti spominje.

Hrvati protjeraše doskora Almoša. Tako ostade Petar kraljem u Hrvatskoj. Protiv Petra pošalje nasljednik Ladislavov Koloman svoju vojsku. Do boja dođe kod Gvozda. Petar pade, a Madžari dopru do mora. Junačka smrt kralja Petra duboko se zasjekla u dušu narodu hrvatskomu. Goru, u kojoj je pao, prozvali su Petrovom gorom.

Hrvati protjeraju ponovo Madžare preko Drave. G. 1102. povede sam Koloman vojsku na Hrvate. Hrvati ga junački dočekaju. Ne vjerujući Koloman bojnoj sreći, ponudi Hrvatima, da se mirnim putem nagode. Hrvati pristanu i pošalju u tabor njegov dvanaest župana svojih. Svaki je župan zastupao jedno od dvanaest plemena hrvatskih. Oni sklope s Kolomanom ugovor, koji se latinski zove Pakta konventa. Glavne su točke toga ugovora ove:

Hrvati primaju madžarskoga kralja Kolomana i nasljednike njegove za kralja Hrvatske i Dalmacije. Hrvatska i Ugarska imat će doduše jednoga istoga vladara, ali ostaju i dalje svaka za sebe posebna nezavisna država. Kralj Koloman i nasljednici njegovi krunit će se posebno za kralja hrvatskoga, a posebno za kralja ugarskoga. Kralj Koloman i nasljednici njegovi rješavat će hrvatske državne poslove na hrvatskom državnom saboru.

Nakon što je narod hrvatski okupljen u vojsci primio taj ugovor, povedu Hrvati Kolomana u Biograd na moru, gdje su ga starom krunom hrvatskom okrunili za kralja hrvatskoga i dalmatinskoga. Koloman je otada nosio

naslov »Kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije (rex Hungariae, Croatiae et Dalmatiae).

Tako je došla na prijestol hrvatski madžarska kuća Arpadovih potomaka. Arpadovići su vladali Hrvatskom od godine 1102. do godine 1301., kad je rod Arpadovića u muškom koljenu izumr'o.

Odsjek drugi:

OD KOLOMANA DO FERDINANDA I. (1102.—1526.).

---

17. Andrija I.

Glavni događaji za Arpadovića bijahu:

1. Borbe s Mlečanima za Dalmaciju;
2. Borbe između članova kraljevske kuće;
3. Vihor mongolski, koji je prohujao preko Ugarske i Hrvatske.

Mlečani su nategli sve sile, ne bi li kako zavladali hrvatskom obalom Jadranskoga mora. Borbe su se ponajčešće vodile oko Zadra. Stalnoga uspjeha ipak nijesu imali. Čitav uspjeh Mlečana bijaše u tome, što su pojedini gradovi i otoci čas na dulje čas opet na kraće vrijeme ostali u rukama njihovim.

Najoštrija borba između članova kraljevske kuće bijaše oko g. 1200. Tada se herceg hrvatski Andrija, brat kralja Mirka, polakomio za kraljevskom krunom. Andrija digne na brata svoga vojsku, s kojom se utaborio na obali Drave kod Varaždina. Na drugoj obali Drave utaborio se Mirko. Ni jedan ni drugi ne usudi se zametnuti boja. Mirko, jer je bio slabiji, a Andrija, jer je mislio na nestalnost sreće u ratu, nije se mogao odlučiti na navalu. Prođe neko vrijeme, a protivničke vojske ni

makac. Jednoga dana iznenadi kralj Mirko okolinu svoju. Digne se i sam goloruk samo sa kraljevskim štapićem u ruci pođe u tabor Andrijin. Kad dođe u tabor brata svojega, preseneti se cijela vojska. Nitko se ni ne maknu, kad im je doviknuo:

»Ej ljudi, evo vašega kralja! Tko će se usuditi od vas, da omasti ruke krvlju okrunjenoga vladara svojega?«

Nato kralj Mirko uđe u šator brata svojega. Andrija ponikne nikom. Andrijina vojska pristade uz kralja, koji je Andriju odveo u tabor svoj, a onda zatvorio u tvrdu kulu Kneginec kod Varaždina.

Pred smrt svoju pusti Mirko brata na slobodu. Andriju su u zatvoru dvorili stanovnici grada Varaždina. Zato je Andrija, kad je postao kraljem, grad Varaždin povisio na kraljevski i slobodni grad davši mu znamenite povlastice.

18. Mongoli u Hrvatskoj.

Najveću nevolju zadadu narodu Mongoli, narod azijski. Još danas ima u Aziji veliki kraj, koji se zove Mongolska. To je domaja njihova. Mongoli su iz Mongolske najprije pokorili Sibiriju, a onda Rusiju. Iz Rusije provali silni Batu-kan preko Karpata u Ugarsku. Tada je u Hrvatskoj i Ugarskoj vladao sin kralja Andrije I. Bela III. Madžarima je on Bela IV., jer su Madžari imali za kralja jednoga Belu prije, nego što su Hrvati izabrali Kolomana za kralja. Hercegom u Hrvatskoj bijaše Koloman, mlađi brat Belin.

Poput rođaka svojih Huna, Avara i Madžara, bijahu i Mongoli konjanički narod. Inače bijahu to strašni ljudi i po izgledu svojem i po običajima svojim. Kuda bi prolazili, sve bi ništili, palili i sa zavinutim sabljama svojim sasjekli.

Mongolsko je divljanje lijepo opjevao naš pjesnik Šenoa u pjesmi svojoj »Šljivari« :

Kuda navali,
Prži i pali;
Tlači i kvači,
Ljuto harači,
Niti se štedi djetinja glava,
Starce Tatarin kolje;
Ne raste za njim zelena trava,
Pusto je orano polje,
Popove davi, crkve užiže,
Konjic mu svetu vodu liže,
A na posvećeni oltar Boži
Pijani Tatar glavu položi.
A kralj Bela
Kao prosjak vrluda,
Glad ga mori, grlo mu gori,
Za njim se pakleni urlaj ori.
Jadan se pita: »Kamo ću, kuda?
Nema li puta,
Nema li kuta
Među narodi svimi
Da me bijednoga kralja primi?
Krunu ću gubit,
Još će me ubit.
Istina, jao, jest dov'jek:
I kralj je samo čovjek.«
Teški ga jadi stisli:
Al se brzo smisli,
Viknu: »Dä! dä! Hrvati!
Ti će mi zaklona dati!
Živi, žarki doduše,
Al opet dobre duše!«

I nije se prevario. Bela se spase najprije u Hrvatsku, a onda u Dalmaciju, gdje se sklonio u tvrđi Trogir.

Mongoli su ga ganjali. Ganjao ga je vođ Kadan. Tražio ga u Zagrebu, koji je od Mongola stradao. Kadan dođe i pod Trogir, kojega je branio Stepan Šubić, knez bribirski. Misleći, da se kralj nalazi u Trogiru, htjede ga Kadan pošto poto da osvoji. Kadan pošalje pod zidine grada glasnika, koji je hrvatski doviknuo Trogiranima:

»Govori vam Kadan, vođ nenadvladive vojske, da ne branite ljudi ni kralja tuđe krvi, da ne ginete uludo. Predajte ga radije, pa će vas minuti osveta njegova.« No Trogirani ne htjedoše saslušati zamamljivih riječi.

Uto je Kadan saznao, da kralja nema u Trogiru, nego da boravi na otocima. Kadan ga naumi i tamo potražiti. Međutim se sakupila i hrvatska vojska. Mongoli budu pobijeđeni najprije na moru, a onda i na kopnu. U tim su se bojevima odlikovali krčki knezovi Frankapani. Najžešća je bitka bila u hrvatskom primorju u Podgorju podno Velebita, a nasuprot otoku Pagu. O toj bici vele, da je pisao sam kralj Bela ovako:

»Žestoka bitka s Tatarima (tako su se Mongoli još zvali) započe već na obali morskoj, a ja sam stajao opkoljen od množine borećih se četa mongolskih. Mrtva tjelesa ubijenih junaka, što su pala od mongolskih strjelica i mačeva, ležahu oko mene nagomilana kao zid i ograda, i to u tolikom broju, da nisam mogao ni napred ni natrag uzmaknuti, nadajući se pomoći od jedinoga Boga. Tad iznenada, za najžešćega boja i najveće opasnosti doletiše tri brata Kres, Kupiša i Rak sa trideset i osam braće i rođaka svojih iz ravnoga Srijema, kao iz neba poslani anđeli. Pobivši se s tatarskim četama prodriješe kroz najgušće gomile tatarske do mene, spasoše moju glavu i kraljevsku zastavu. Time dadoše meni i braniteljima mojim novu snagu. Junačina Kres, ugledavši nekoga vođu tatarskoga, koji je potajno nišanio lukom svojim na mene, naperi strjelicu svoju na njega, te mu prostrijeli obje oči i odsiječe mu zatim glavu u

mojoj nazočnosti, te mu baci truplo u dubljimu morske pučine. Zatim navali smjelo s drugovima svojim na ostale čete mongolske i na šance njihove; obrati se onamo, gdje je bila najžešća bitka, te stade neprijatelje sjeći mačem, gaziti nogama i bacati trupla njihova u more kao guske u ribnjak...«

Tako pripovijeda Klaić u svojoj »Povijesti Hrvata«.

Druge su opet čete mongolske Hrvati porazili na Jelenskom polju iznad Bakra. Mongola je palo toliko, da su ga prozvali Grobničkim poljem.

Po odlasku Mongola imao je Bela pune ruke posla, da liječi rane, što su ih Mongoli Hrvatskoj i Ugarskoj zadali. Bela je opazio, da Mongoli nijesu mogli utvrđenih gradova osvojiti. Zato je podizao gradove, da budu utočištem žiteljstvu, ako Mongoli ponovo provale. I grad Zagreb digao je sebi zidine, a Bela ga obdario posebnim povlasticama i pravima; učinio je od njega kr. slobodni grad (1242.).

19. Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija.

Kad se kralj Tomislav godine 925. okrunio kraljevskom krunom, onda je uzeo samo jedan naslov: kralj Hrvatske. Kad je Petar Kresimir IV. postao k tome i vladarom Dalmacije, uzeo je naslov i kralj Dalmacije. Tada se država njegova zvala kraljevina Hrvatska i Dalmacija. Kad je pak ugarski kralj Koloman postao kraljem hrvatskim, onda je nosio naslov kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije. Taj su naslov nosili i nasljednici njegovi.

Za kralja Andrije I. i sina mu Bele III. nastalo je jedno novo ime za Hrvatsku. To ime bijaše Slavonija. Pod tim se imenom jedampút razumijevala Slovinska zemlja ili Panonska Hrvatska, a drugi put cijela Hrvatska od

Drave do Neretve i od Jadranskoga mora do donje Bosne. Slavonijom su Hrvatsku zvali i Talijani i Madžari; zvali su je tako zato, jer su u njoj živjeli Slaveni. Nije ih brige bilo, da li su ti Slaveni Hrvati; za njih su Hrvati prosto Slaveni.

Izraz Slavonija počeo se upotrebljavati u naslovu kraljeva namjesnika u Hrvatskoj. Kraljevi iz kuće Arpadove postavljahu u Hrvatskoj sebi zamjenike. Ti su se zamjenici zvali bani ili herцezi. Zvao se herceg, ako je bio kraljev sin ili član kraljevske porodice. Ako nije bio član kraljevske porodice, onda se zvao ban. Herceg je njemačka riječ, a znači vojvoda. Latinski se herceg zove duks (dux). Taj se duks počeo za Andrije I. i Bele III. zvati »duks cijele Slavonije«. Ako nije bilo duksa, onda ga je zamjenjivao ban »cijele Slavonije«.

Svaki je duks opet imao svoje zamjenike, koji su se zvali bani. Bila su dva bana. Jedan je ban bio u Hrvatskoj, drugi u Slavoniji. Granicom između banovine Hrvatske i banovine Slavonije bijaše Gvozd. Hrvatska je banovina otprilike Dalmatinska Hrvatska, a Slavonija Panonska Hrvatska. Prvo je kraljevina Hrvatska (latinski regnum Croatiae), drugo kraljevina Slavonija (latinski regnum Sclavoniae). Ako se reklo ban Slavonije, onda se mislilo na Panonsku Hrvatsku; a ako se reklo ban »čitave Slavonije«, onda je to značilo cijelu hrvatsku državu t. j. i kraljevinu Slavoniju i kraljevinu Hrvatsku.

Kraljevina Slavonija imala je svoj grb: kunu između dviju rijeka. I Dalmacija ima svoj grb: tri leopardske glave. Grb Hrvatske već poznamo.

Premda imamo rano već kraljevinu Slavoniju, ipak ona ne dolazi u naslovu kraljeva u cijelom srednjem vijeku. Ime kralj (rex — reks) Slavonije uzeo je u naslov istom kralj Ferdinand I. (g. 1529.).

20. Zagreb.

U srednjem vijeku je jedina bizantska država imala glavni grad i stalnu prijestolnicu. To bijaše Carigrad. Ostali vladari evropski nijesu imali ni stalne prijestolnice ni stalnoga glavnog grada. Ni Hrvati ni Srbi nijesu imali glavnoga grada ni prijestolnice svoje. Hrvatski su vladari iz narodne dinastije bili sad u ovom sad opet u onom gradu ili dvoru. Arpadovići i nasljednici njihovi Anžuvinci stolovali su u Ugarskoj.

Zagreb se prvi put spominje godine 1094., kad je ugarski kralj Ladislav u Zagrebu osnovao biskupiju. No nema sumnje, da je Zagreb davno prije toga postojao, samo nije to nitko zabilježio.

A odakle znamo to?

Znamo to po predmetima, koji su u Zagrebu nađeni. Ima ih iz rimskoga doba; na tim su predmetima latinski napisi, potječu dakle iz vremena, kad su ovdje stanovali Rimljani. Tada je Zagreb bio dio općine A n d a u t o n i a, koja je imala sijelo svoje onkraj Save, gdje je danas selo Ščitarjevo. Naročito je naseljena bila Rimljanima V l a š k a ulica, koja je po njima dobila i ime svoje. »V l a h« je naime čovjek, koji govori romanskim ili latinskim jezikom. Srbijanci zovu Rumunje još i danas Vlasi, jer govore romanskim jezikom.

Kad su Hrvati došli u naše strane, našli su oni podno brežuljka selo, koje se već u dvanaestom vijeku zvalo »vicus Latinorum«, što će reći rimsko ili vlaško selo. To je selo pripadalo staroj Andautoniji. Odmah do toga sela naseliše se i Hrvati. Svoje su naselje valjada zaštitili nasipom. Nasip se slavenski zove greb, a mjesto iza nasipa Z a g r e b. To je naselje bilo na današnjem Kaptolu. No osim ovoga naselja — Zagreba na Kaptolu, bijaše drugo naselje onkraj Medveščaka na drugom višem brdu, gdje je današnji Gornji grad. To je G r a d e c. Kasnije su

Hrvati pričali, kako je grad Zagreb postao. Evo što su o tome stari Zagrepčani pripovijedali:

»Na tom istom mestu, gde je sad naš beli Zagreb, bila je negda velika puščina (pustinja). Pripetilo se, da je onoga leta bila strašna suša tak, da vode na daleko dobiti ni moči bilo. Jenput je čez taj lepi al žalosni kraj prejahal ban ze svojom vojskom. I kak su tak prejahali izmučeni i žejni, a sunce tak jako prigrejalo bilo, štel je ban poginuti z vojskom. Tak strašno su žejni bili. Najenkrat se je ban nekaj zmislil, zabil mač v zemlju i z nje je mam šiknul zviranjek žive vode.

I onda je ban zakričal:

»Z a g r e b i t e!«

Od toga je, veli se, i dobil naš lepi i beli Z a g r e b ime«.

Evo to su pripovijedali pradjedovi naši o postanku Zagreba.

No vratimo se k osnutku zagrebačke biskupije, jer tu počinje prava istinita povijest Zagreba.

Kad je u Zagrebu osnovana bila biskupija, onda se Zagreb sastajao od tri dijela od K a p t o l a, od V l a š k e u l i c e, koja se latinski zvala V i c u s L a t i n o r u m, i od naselja na brdu G r a c u, a to je današnji Gornji grad. Ime Zagreb se tada ograničilo samo na Kaptol.

G r a d a c ili G r a d e c zove se mjesto, koje je ograđeno. Mora dakle da je Gornji grad bio već tada ograđen. Taj grad na brdu Gracu podigao je kralj Bela III. 16. studenoga 1242. na kr. slobodni grad. Povelju, kojom je Bela III. podigao grad na brdu Gracu na kr. slob. grad, providio je kralj svojim potpisom i pečatom, koji je stavljen u zlato i u zlatnu kutiju ili bulu. Zato se ta povelja zove Z l a t n a b u l a.

Zlatna bula daje gradu na brdu Gracu znatne povlastice i pravice, koje su omogućile, da se grad mogao sam

upravljati, slobodno razvijati i s vremenom postati kulturnim središtem hrvatskoga naroda.

U zlatnoj buli zove kralj Bela III. brdo Gradec latinski (jer je povelja po tadašnjem običaju napisana latinskim jezikom) »Mons grecensis juxta Zagabriam« (Gradačko brdo pokraj Zagreba). Kad bi se ta latinska riječ prevela na hrvatski, onda bi glasila »grečki«. No to se našem pjesniku Šenoi, koji je za svoje romane, pjesme i pripovijesti proučavao povijest grada Zagreba, malo čudno činilo, pa ga je preveo »grički«, a brdo Gradec nazvao »Grič«. Tako se ime Grič udomaćilo. »Grad na grčkim goricama« veli Šenoa.

No grad Zagreb nije još dugo bio glavni grad Hrvatske, premda su u njem stanovali banovi hrvatski, premda su se u njem sastajali sabori hrvatski, a i kraljevi su u Zagrebu baš na Griču imali palaču svoju. Prvi grad, koji se uopće spominje kao glavni grad Hrvatske, jest Bihać na Uni. Potkraj petnaestoga stoljeća piše se o Bihaću, da je »metropolis et propugnaculum totius regni Croatiae«, a to će reći »glavni grad i tvrđava cijeloga kraljevstva hrvatskoga«.

Prvi put se Zagreb spominje kao glavni grad Hrvatske g. 1557. Tada ga je hrvatski sabor nazvao »glavni grad i metropola Hrvatske i Slavonije« i preporučuje ga kralju Ferdinandu I., da mu pomogne podići utvrde za obranu njegovu.

Pomalo se počelo ime Zagreb protezati i na Gornji grad i na Vlašku ulicu, premda su do g. 1850. svako za sebe imali svoju upravu. To će reći da su do te godine na zemljištu današnjega Zagreba bile tri općine. Sve te tri općine je car Franjo Josip I. carskom naredbom od 15. svibnja 1850. sjedinio u jednu općinu — Zagreb.

21. Pavao Šubić, ban Hrvata i gospodar Bosne.

Bela III. umre g. 1270. Nasljednici njegovi Stjepan VI., Ladislav III. i Andrija II. bijahu slabi vladari. Za njih su se osilili pojedini knezovi hrvatski i madžarski. Od hrvatskih su se knezova osilili knezovi bribirski od plemena Šubić, knezovi krčki, koji su se prozvali Frankapani, knezovi Nelipići od plemena Svačić u župi kninskoj, krbavski knezovi Kurjakovići od plemena Gušić pa vodički knezovi Babonići u Slovinskoj zemlji između Vrbasa i Kranjske. Od madžarskih knezova, koji su imali posjeda u Slavoniji, osili su se Gorjanski od madžarskoga plemena Družma, koji su ime dobili po gradu Gorjan kod Đakova.

Oko g. 1300. bijaše najjači od svih knezova Pavao Šubić, sin onoga Stjepka, koji je odbio Kadana pod Trogirom. Radi toga junaštva dobio je Stjepko od kralja Bele III. župu bribirsku. G. 1273. postao je Pavao banom Dalmatinske Hrvatske i knezom Splita i Trogira. Vlast mu je silno porasla, kad su se radi kraljevskoga prijestola sukobili posljednji Arpadović Andrija II. i sestra Ladislava III. Marija, žena napuljskoga kralja Karla II. iz kuće Anžu. Kraljica Marija je tražila hrvatski i ugarski prijestol za sina svoga Karla Martela. Uz Karla je pristao i ban Pavao Šubić, jer je bio Anžuvincima rod. Kralj Karlo II. dade banu Pavlu i rodu njegovu na vječna vremena čitavu Hrvatsku od Gvozda do Neretve s banskim dostojanstvom. To je bilo g. 1292. A iduće godine daruje i kralj Andrija banu Pavlu i braći njegovoj kao nasljednu baštinu čitavu kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju (to će reći od Gvozda do Neretve) samo da priznaju njega za kralja, a majku njegovu Mlečanku Tomasinu Morosini hercegicom čitave Slavonije.

Kako to, da je Pavao Šubić tako brzo napustio Karla, a pristao uz Andriju?

Karlo nije došao u Hrvatsku, kako je obećao bio, niti je poslao vojsku; umr'o je i papa, koji je Karla pomagao. K tomu je Andrija došao u Hrvatsku, gdje su gradovi i niže plemstvo bili uz njega. Činilo se, da će Andrija ostati kraljem. Tako su se i Šubići sklonili, da ga priznadu. Uopće se može reći, da su uz Andriju pristajali gradovi i niže plemstvo, a uz Karla velikaši i biskupi. To je dovelo do krvavoga sukoba između jedne i druge stranke.

U Zagrebu priznavaše biskup Ivan Karla Martela za kralja, a kaptol Andriju. Građani kr. i slobodnoga grada na brdu Gracu pristajali su također uz Andriju, dok je kastelan medvedgradski Gardun bio veliki prevrtljivac, pa je pristajao sad uz Karla Martela, sad opet uz Andriju, kako je to već njegova korist iziskivala. Jednom se Gardun zavadi s kaptolom zagrebačkim, pak odluči, da će u ime kralja Karla Martela kazniti otporne knonike. S posadom medvedgradskom i sa seljacima iz zagrebačkoga prigorja udari na Zagreb i opasa Kaptol. Građani s brda Graca pohitaše braći svojoj u pomoć. Protivnici se krvavo sukobiše podno brda Graca kod vrela Manduševca. Sukob bijaše tako žestok, te je potok Medveščak, koji se u ono vrijeme zvao Cirkvenica, krvlju potekao. Gardun je povukao kraći kraj; nesamo da je bio svladan, nego i zarobljen. Poslali su ga kralju Andriji, koji mu je oprostio, ali mu Medvedgrada nije više povratio.

Stari pisci, koji o tom sukobu pripovijedaju, tvrde, da je mjesto, gdje se najviše krvi prolilo, a to bijaše most, dobilo ime Krvavi most. To je dabome samo priča. Krvavi se most, nema tome dugo, zvao Pisani most, radi boje, kojom je oličen bio. Kad je kasnije crvenom bojom oličen bio, počeli su ga zvati Krvavim mostom.

Godine 1299. pokloni se banu Pavlu kao vrhovnome gospodaru i ban bosanski Stjepan Kotromanić.

Tada se ban Pavao pisao ponosno »ban Hrvata i gospodar Bosne«, a država mu se protezala od Drine do Jadranskoga mora i od Gvozda do Neretve. Ban Pavao vladao je banovinom svojom kao samostalan vladar, a kako je uman i promišljen bio, znao je pridobiti za sebe i velike kneževske rodove hrvatske, koji se nijesu dizali na nj.

Godine 1295. umr'o je Karlo Martel pa se činilo, da će kralj Andrija II. mirno svršiti kraljevanje svoje. No događaji su se najedamput preokrenuli. Andrija II. nije imao djece, pa je htio ujaka svoga Alberta Morosinija učiniti nasljednikom svojim. Morosini bijaše Mlečanin. To je Hrvate ljuto upeklo. Ta Mlečani su njihovi najveći neprijatelji. Pobuni se cijela Hrvatska, a i dio Ugarske. Juraj, brat bana Pavla, ode g. 1300. u Napulj i dovede sina Karla Martela, Karla Roberta, u Hrvatsku, da joj bude kraljem. Andrija se spremao na rat, ali ga iznenada zateče smrt na početku g. 1301. S njim izumre rod Arpadovića. Pavao Šubić dovede mladoga kralja u Zagreb, gdje ga je dočekao župan Ugrin, od madžarskoga plemena Čaka, i odveo u Ostrogon, gdje ga je nadbiskup ostrogonski okrunio za kralja hrvatskoga i ugarskoga kao Karla I.

Tako je došla u Hrvatskoj i Ugarskoj na prijestol kuća Anžu, koja je vladala od g. 1301.—1409.

Karlo I. ne bijaše nimalo zahvalan porodici Šubića. Kad je Pavao, ban Hrvata i gospodar Bosne, g. 1312. umr'o, baš kad je Mlečanima oteo Zadar, naslijedi ga sin Mladen, koji bijaše istina hrabar junak, ali slab državnik i žestok čovjek. Na nj su Mlečani navrkali gradove i gospodu hrvatsku. Tu priliku upotrijebi kralj Karlo I., kako bi skučio moćne rodove hrvatske. On dođe s vojskom u Hrvatsku i sazove sabor u Knin. Onamo dođe i Mladen. Karlo ga povede sa sobom u Ugarsku, gdje je živio sve do g. 1343. S njim pade moćni rod knezova bri-

birskih, koji su gotovo postali vladari hrvatski. Doskora napuste i ime bribirski i uzmu ime Zrinski, kad je unuk Pavlov Juraj zamijenio čvrstu Ostrovicu za Zrin u Slavoniji (1347.). Pod tim je imenom rod Šubića ponovo procvao.

Kralj Karlo I. bijaše veseo vladar. Volio je sjaj i viteške igre i gradio sebi palače. Takvu je palaču podigao i na brdu Gracu kod Zagreba.

22. Ivan i Vladislava Nelipić.

Kad je kralj Karlo I. odveo bana Mladena sa sobom u Ugarsku, mislio je, da je slomio hrvatske knezove. Prevari se. Mjesto Mladenovo zapremi drugi knez hrvatski. Zapremi ga Ivan Nelipić, knez kninski, od roda Svačićeva. Nelipić je vladao čitavom Hrvatskom od Like i Krbave pa sve do Cetine kao samostalan vladar sve do svoje smrti 1344. Jedino se Slavonija i knezovi Frankapani pokoravali kralju Karlu I.

Ivan Nelipić nije ipak vladao cijelom onom zemljom, kojom je vladao Mladen. Bosnom je vladao kao vazal kralja Karla I. Stjepan Kotromanić odmah iza pada Mladenova. Ban Stjepan Kotromanić je pače Hrvatskoj oteo Neretljansku Krajinu između Cetine i Neretve i tri stare hrvatske županije Livno, Duvno i Glamoč, te je od njih načinio novu oblast bosansku »Završje« ili »Zapadne Strane«. A i Mlečani su odnijeli svoj dio, zaposjeli su čitavu obalu od rijeke Zrmanje do Cetine izuzevši Skradina i Omiša, koji su ostali u rukama Mladenove braće.

Kad je Ivan Nelipić umr'o, ne bijaše više na životu ni kralja Karla I. Umr'o je g. 1342. Naslijedi ga sedamnaestgodišnji sin Ludovik I. (1342.—1382.). Prvi mu je korak bio, da zadobije Knin. Nelipić je ostavio nejaka sina Ivana, za kojega je vladala junačka majka njegova

Vladislava od plemena Gušić. Rekli smo, »junačka majka«. I bila je prava junakinja. Kao lavica je branila Knin, kad ga je odmah nakon smrti muža njezina podsjeo s kraljevom vojskom ban Nikola.

»Trikrat ban grad pozva na predaju,
Trikrat jeknu ženski glas iz grada:
»»Nikad ne će tuđin tu da vlada,
Strijele svoju dok još moć imaju!« «

Zaman javlja kralj oholoj ženi:
Da će rado kninske za zidove,
U zamjenu druge dat gradove.
Al' odgovor primi nežuđeni:

»»Grad je ovaj mog plemena sijelo,
Na djedove svak' me kamen sjeća,
Ako Bog dâ i mog roda sreća,
Kralju ću se odrvati smjelo.««

Kraljevska vojska vraća se slomljena,
Na prijestolju kralja stid uhvati,
Dvore njega plemići Hrvati,
Al' hrvatska pobijedi ga žena.

(Ivan Kukuljević Sakcinski.)

*

Ludovik je tražio, da mu Vladislava preda Knin. Kad je to ona odbila, rasrdi se Ludovik silno i zakune se, da mora doći do Knina ma potrošio na to blago polovice države. U ljetu g. 1345. dignu vojsku od 30.000 momaka i dođe do Bihaća. Kod potoka Klokota, što u Unu utiče, udari tabor. Vladislava uvidi, da se s tolikom silom kraljevom ogledati ne može i dođe u tabor kraljev, da iz-

moli milost za sebe i sina svoga i preda Knin. Kralj oprosti junačkoj ženi i ostavi sinu njezinu župu Cetinu s gradom Sinjem.

Ludovik I. je sretno ratovao s Mlečanima, koji su se mirom u Zadru g. 1358. morali odreći čitave istočne obale jadranske od Rijeke pa sve do grada Drača.

Ludovik je 1372. postao i kraljem poljskim. Vladao je dakle državom, koja se protezala od Baltijskoga do Crnoga mora. Madžari mu dadoše pridjev »Veliki«.

23. Car Dušan (1331.—1355.).

Suvremenik Ludoviku I. bijaše srpski car Stefan Dušan. Srbiju je uredio pradjed njegov Stefan Nemanja, on ju je oslobodio bizantskog vrhovništva. Sin Nemanjin Stefan Prvovjenčani dobije od pape Honorija III. kraljevsku krunu. Tako je Srbija g. 1217. postala kraljevina. Crkvenu samostalnost pribavi Srbiji brat Stefana Prvovjenčanoga Sava, koji je postao arhiepiskopom srpskim. Stolicu udari u manastiru Žiči. Sava uredi srpsku crkvu, podigne škole, puti narod, da u njih šalje djecu svoju. Sava umre 14. siječnja 1235. Pravoslavna je crkva proglasila Savu svecem i ugodnikom Božjim, pa slavi na taj dan ime njegovo. Zahvalni ga narod prozove prosvetiteljem svojim.

Od nasljednika Stefana Prvovjenčanoga znameniti su vladari Uroš II. Milutin (1282.—1321.) i Uroš III. Dečanski (1321.—1331.), koji je kod Velbužda potukao Bugare. No najznatniji od svih je Stefan Dušan (1331.—1355.), koji je oca svojega Uroša Dečanskoga zbacio s prijestola. Dušan se zaželio Carigrada, gdje je kao dječarac s ocem svojim u progonstvu živio. Prilike su bile podesne za to. U Carigradu su buknule borbe o prijestol i Dušan počne osvajati jednu bizantsku

pokrajinu za drugom, a onda se g. 1345. u Skoplju okrunio za cara Srbljem i Grkom. Protiv Dušana su Grci pozvali u pomoć Turke. No i s njima se Dušan junački ogledao. Baš kad se spremao na Carigrad, umre iznenada 1355.

Sestra Dušanova Jelena udala se za Mladena III. Šubića, sinovca onoga Mladena, kojega je Karlo I. odveo u Ugarsku. Mladen III. bijaše zakleti neprijatelj Ludovika I., te je u ratu protiv Ludovika bio saveznik Dušanov.

Brzo je palo mlado carstvo srpsko s visine, na koju ga je car Dušan podigao. U carstvu preote mah opće rasulo. Vojvode srpske ne htjedoše slušati sina Dušanova mladoga cara Uroša IV. Neki se pače odmetnuše od njega. To učini Vukašin, otac Kraljevića Marka, i brat njegov Uglješa. Vukašin zavlada zemljama oko Prizrena i južno od Šar-planine, te se proglasi kraljem .

24. Osmanlije.

Kad su ono Mongoli zavladali Rusijom i današnjom ruskom Azijom, pobjeglo je ispred njih iz Turkestana oko 500 porodica turskih k rođacima svojim Seldžucima u Malu Aziju pa su se smjestili baš na granici grčkoga carstva, koje je imalo samo zapadnu stranu Male Azije. Tamo je Osman, vođa Turaka, osnovao pod zaštitom Seldžuka malu državu. Suldžuci su naime ondje imali svoju državu ili sultanat, koji se po prijestolnici njihovoj Ikoniju zavo ikonijski sultanat. Taj se sultanat raspao u nekoliko državica, a Osman se proglasio samostalnim sultanom (1299.). Po njemu su se Turci prozvali Osmanlije.

Osmanlije su širili vlast svoju na zapad oduzimajući Grcima grad za gradom, dok im nije pala u ruke

B r u s a. U njoj je sultan O r h a n udario prijestolnicu svoju. Godinu dana prije smrti Dušanove osvoje Turci na Dardanelima grad G a l i p o l j e, koji bijaše »ključ Carigrada i čitave Evrope«. Tako su Turci zadobili siguran prijelaz u Evropu.

Dotada su Turci bili samo konjanici — spahije. No konjanici nijesu mogli osvajati tvrdih gradova. Za taj posao odgoji Orhan j a n j i č a r e. Janjičari su bili pješaci i postali na glasu vojnici, strah i trepet Balkana i srednje Evrope. Tu je pješadiju Orhan stvorio od kršćanske djece, koju su Turci zarobili ili su ih kršćanski podanici njihovi morali davati. Odgojili su ih u vjeri Muhamedovoj. S tom su pješadijom Osmanlije lako mogli gradove osvajati. Godine 1363. pade već D r e n o p o l j e, kamo je nasljednik Orhanov M u r a t I. prenio prijestolnicu svoju. Od onoga dana nema mira ni Srbima ni Bugarima. Od Srba se prvi kralj V u k a š i n, otac Kraljevića Marka, odlučno opr'o Osmanlijama, ali izgubi bitku i život zajedno s bratom svojim U g l j e š o m kod Č e r n o m e n a na rijeci Marici (1371.).

25. Propast carstva srpskoga na Kosovu polju.

Vidovdan 1389.

Nevolja bijaše još veća, kad je umr'o Uroš IV. (2. prosinca 1371.) ne ostavivši nasljednika. Tada je zemljama sjeverno od Šar-planine vladao knez L a z a r H r e b e l j a n o v i ć, a u Skoplju i na Kosovu polju zet kneza Lazara V u k B r a n k o v i ć. Najugledniji od svih bijaše knez Lazar. Kraljevski naslov nosi samo sin kralja Vukašina K r a l j e v i ć M a r k o. Jedino narodna pjesma zove Lazara carem. Samo su neki vojvode priznavali kneza Lazara za vrhovnoga gospodara. Jedinstva u državi dakle nema.

Vladari srpski ispod Šar-planine, među njima i Kralj Marko, priznavaju već turskoga sultana za svoga gospodara. Još jedamput pokuša knez Lazar, da okupi srpsku gospodu i da se zajedničkim silama odupru sili turskoj.

Uzalud mu bijaše svako naprezanje. Niti je sakupio svu gospodu niti odolio Turcima. Sam Kralj Marko vojuje na turskoj strani, a knez Lazar podleže Turcima na K o s o v u p o l j u, g d j e j e o s t a v i o ž i v o t s v o j n a V i d o v d a n g. 1389. Na Kosovu pade i car Murat od ruke M i l o š a O b i l i ć a.

Narod ne mogaše nikako shvatiti, zašto je tako brzo pala silna carevina Dušanova. Tumačio je sebi, da je to moglo biti samo izdajom. U narodnoj je pjesmi obijedio s izdajstva Vuka Brankovića, premda se Vuk Branković baš na Kosovu dobro držao.

26. Stjepan Tvrtko, kralj bosanski (1353.—1391.).

Bosna se u povijesti prvi put spominje sredinom desetoga stoljeća. Zabilježio ju je car-pisac Konstantin VII. Porfirogenet. Tada je ona obuhvatala samo gornji tijek rijeke Bosne. Bila je tako malena, da ju je car zvao »zemljica«.

Bosna je imala svoje domaće vladare, koji su priznavali za vrhovne gospodare sad hrvatske (Tomislava, Petra Kresimira IV.) sad opet srpske vladare (Časlava, Bodina). G. 1137. priznala je ona za vrhovnoga gospodara kralja ugarsko-hrvatskoga. Tada je vladar bosanski nosio naslov b a n. Prvi poznati ban bijaše B o r i ć, plemić iz požeške županije. Njegovi su potomci kao K o t r o m a n i ć i vladali Bosnom.

Prvi znameniti ban bijaše K u l i n (1180.—1204.). On bijaše rod Stefanu Nemanji. Njegova sestra naime bijaše udata za kneza humskoga M i r o s l a v a, brata Nemanjina. Kulin vlada već U s o r o m i S o l i m a.

Stare knjige pišu, da je Bosna za bana Kulina bila puna blagoslova. On je prvi pozvao strance u Bosnu, da kopaju rude, jer je Bosna zemlja ruda. Rudarstvo pak u ono vrijeme bijaše vrlo unosno. Kulin je dvojici Dubrovčana u gori Jagodini prepustio da otvore rudnike srebra i željeza. Oni su ondje sagradili tvrđicu, kojoj su dali ime Mali Dubrovnik. Kulin sklopi s Dubrovnikom trgovački ugovor, po kojem su Dubrovčani mogli trgovati po čitavoj Bosni. Dubrovčani su naučili Bosance zanatu. I zemlja je obilno žitom rodila. Nije dakle čudo, da je Bosnom, što no riječ, protekao med i mlijeko.

Kad je kasnije poslije jalovih godina zemlja plodom ponijela, govorili bi Bošnjaci: »Vraćamo se u vremena Kulinova«. Još ni danas nije izgimula uspomena na bana Kulina, još i danas narod priča, kako se Kulin ban s vilama bratimio.

Za Kulinova banovanja prevlada u Bosni vjera bugarskoga popa Bogomila. Pop Bogomil je naučavao, da je Bog stvorio samo nevidljivi svijet, dakle i dušu; vidljivi svijet je stvorio sotona; sotona je dakle stvorio i zemlju i sunce i mjesec i zvijezde, a i tijelo čovječje. Duša je međutim otpala od Boga. Za kaznu je zatvorena u tijelu čovječjem. U njemu se mora patiti i briniti, dok se ne očisti, a to biva kad čovjek umre. Tada se duša vraća Bogu. Umre li čovjek nenaravnom smrću od čovječje ruke bilo u ratu ili u razbojstvu, onda se duša, jer se još nije očistila, ne vraća Bogu, nego prelazi u drugo tijelo, dok se ne očisti. Zato osuđuju bogomili rat i ubivstvo. Kako će se duša vratiti Bogu, to je pokazao Isus Krist, koji nije Bog, nego anđeo s prividnim tijelom, koji je došao na zemlju, da ljude pouči, kako će dušu svoju spasti. Tijelo mu je bilo samo prividno, zato nije mogao ni muku trpjeti ni umrijeti. Propelo se ne može poštivati; kako da se poštiva drvo, na kojem je Isus izdahnuo! Boga Staroga Zavjeta

smatraju neprijatnim ljudima, zato i zabacuju Sv. Pismo Staroga Zavjeta. Isus je ljudima ostavio samo nauku, zato zabacuju svetootajstva, a zabacuju sve obrede i sve molitve osim »Oče naš«. Iz hramova su bacili sve slike i kipove, a i zvona, koja su im »trublje sotonine«. Svećenici njihovi bili su priprosti ljudi. Živjeli su od mlijeka, sira i riba, a život su provodili u radu i pobožnosti, zato ih je narod volio, a volio ih je i zato, što su mu vjeru navještavali priprostim narodnim jezikom i zaodjeli je slikovitim pričama. Budući da su svi ljudi jednaki i braća, ne treba slušati poglavare, ne treba dakle slušati ni vladara ni svećenika, a to je potreslo temeljima države. Kulin-ban i nasljednici njegovi bijahu bogomili, jer se po toj vjeri nijesu trebali pokoravati vrhovnome gospodaru svojemu kralju ugarskomu. Zato je ugarski kralj zavojštio na njih. No čim bi vojska njegova ostavila zemlju, vratili bi se oni opet bogomilstvu.

Najznamenitiji vladar bosanski bijaše Stjepan Tvrtko, koji je vladao u isto vrijeme, kad je vladao kralj Ludovik I. i knez Lazar. On bijaše rođak kuće Nemanjića, ali i Šubića Bribirskih. Majka mu Jelena bijaše knjeginja Bribirska. Rasulo srpske države dođe mu dobro. Stjepan Tvrtko se slagao s knezom Lazarom pa je po dogovoru s njim raširio državu svoju na istok u Podrinje i na jug u Boku Kotorsku. Sve protiv volje Ludovikove okrunio se on g. 1377. u manastiru Mileševu na grobu sv. Save za kralja dvostrukim vijencem. Jedan vijenac znači, da je kralj bosanski, a drugi, da je kralj srpski. Otada se piše: Kralj Srba, Bosne i Primorja. Krunio se po katoličkom obredu.

No Stjepan Tvrtko je postao i kraljem hrvatskim i dalmatinskim. Desilo se to ovako:

Ludovika I. naslijedi u Hrvatskoj i Ugarskoj kćerka Marija, koja se doskora udala za češkoga princa Žigmunda. U njeno ime je vladala majka njezina Bo-

sanka J e l i s a v a K o t r o m a n i ć k a i prvi madžarski dostojanstvenik palatin N i k o l a G o r j a n s k i. Hrvati ne bijahu zadovoljni sa ženskom vladom i pozovu napuljskoga kralja K a r l a D r a č k o g a, da im bude kraljem. Doveo je Karla Dračkoga iz Napulja biskup zagrebački P a v a o H o r v a t. No Karla Dračkoga dade Jelisava u Budimu ubiti. Zbog toga se zločinstva digne čitava Hrvatska. Pomagao je Hrvate Stjepan Tvrtko. Pa i Hrvati ispod Velebita priznadu njega za vladara svojega, našto je g. 1390. uzeo naslov k r a l j a h r v a t s k o g a i d a l m a t i n s k o g a. Bosna je imala postati središtem jake države, koja će obuhvatati čitav narod hrvatski i srpski. No prije nego što je to izvesti mogao, umre Stjepan Tvrtko g. 1391. Stjepan Tvrtko je jedini vladar, koji je vladao jednom dijelu zemalja krune Zvonimirove i Dušanove.

27. Hrvoje Vukčić Hrvatinić.

Nasljednik Stjepana Tvrtka S t j e p a n D a b i š a bijaše slab vladar. Ne znadijaše sačuvati ono, što je Stjepan Tvrtko stekao. Kralj Ž i g m u n d prisili ga, te se odrekao Hrvatske i Dalmacije, a kolovođe hrvatskoga ustanka biskupa Pavla Horvata i brata mu Ivaniša zarobi Žigmund u Dobor-gradu u Bosni. Ivaniša Horvata dade Žigmund u Pečuhu najprije privezati konju za rep i vucariti po ulicama gradskim, a onda ga dade raščetvoriti i dijelove tijela njegova pribiti na vrata gradska (1393.).

Činilo se, da je Žigmund ugušio pokret hrvatski. I Bog zna, ne bi li kod toga ostalo, da ga nijesu Osmanlije kod Nikopolja u Bugarskoj tako smlavili, da se je jedva Dunavom spasao u Crno more, te se preko Carigrada i Dubrovnika poslije nekoliko mjeseci vratio u kraljevstvo svoje (1396.). Za izbivanja njegova složi gospodar Međumurja S t j e p a n L a c k o v i ć nezadovoljne velikaše i priznade s njima napuljskoga kralja L a d i s l a v a, sina Karla Dračkoga, za kralja. U taj čas stigne Žigmund u Dubrovnik. Čuvši, što se dogodilo, sazove sabor u Križevce. Na taj je sabor pozvao i Stjepana Lackovića, tobože radi izmirenja; da može slobodno doći i slobodno otići, dade mu provodno pismo. Lacković povjerova i dođe sa pristašama svojim na sabor. Na saboru se brzo zavrgla kavga i pristaše Žigmundove sasijeku pred očima njegovim Lackovića. Truplo mu bace kroz prozor. To je k r v a v i s a b o r u K r i ž e v c i m a godine 1397.

Glas o krvavim događajima u Križevcima osobito pak to, što je kralj pogazio zadanu riječ, uzbuni nanovo hrvatske zemlje. Na čelo im se stavi vojvoda bosanski H r v o j e V u k č i ć H r v a t i n i ć, od prastara roda Svačićeva. Hrvoje je bio gospodar Donjim Krajevima. To je porječe rijeke Vrbasa. Tamo je graničio s hrvatskom i slavonskom banovinom. Žena mu je bila Jelena, sestra hrvatskoga kneza Ivana Nelipića.

Hrvoj se već zarana našao u kolu ljudi, koji su bili protiv Žigmunda. Napuljski kralj Ladislav imenuje ga odmah poslije smrti Stjepana Tvrtka namjesnikom svojim u Hrvatskoj i Dalmaciji. Kako je Hrvoje bio srca junačkoga, to je on Ladislavu pridobio čitavu Hrvatsku i Dalmaciju. G. 1403. pozove on Ladislava, da dođe u Hrvatsku i da se okruni kraljevskom krunom. Šteta što takvoga junaka nije bio dostojan i kralj. Ladislav bijaše strašivica, neprestano mišljaše na sudbinu očevu. U ljetu g. 1403. ipak odluči da dođe preko mora u grad Zadar, gdje ga je dočekao Hrvoje s hrvatskim, bosanskim i nekim ugarskim velikašima.

»Šta je do Drave kraljevstva hrvatskoga, priznaje samo tebe za kralja«, rekne nadbiskup ostrogonski u pozdravnom govoru kralju Ladislavu. »A i tamo preko Drave, čim se pokaže vojska tvoja, uzmaknut će ne-

prijatelji tvoji. Mnogi su sumnjali, hoćeš li doći, a ti će se pokoriti, čim te samo vide«.

Na 5. kolovoza 1403. okruni Ladislava nadbiskup ostrogonski za kralja hrvatsko-ugarskoga valjada starom hrvatskom krunom, kojom su se nekada krunili Petar Krešimir IV., Zvonimir i Koloman.

Ladislav provede samo tri mjeseca u Hrvatskoj. U Ugarsku se ne usudi zaći, premda su ga ugarski velikaši zvali; neprestano mu lebdijaše pred očima sudbina oca njegova. On se vrati kući u Napulj, a namjesnikom svojim imenuje vojvodu Hrvoja, kojega je učinio hercegom splitskim.

Hrvoje je kroz pet godina uspješno odbijao sve navale Žigmundove. Kad je Žigmund uvidio, da sam ne će nikad svladati otpor Hrvata, povede g. 1408. s dopuštenjem pape krstašku vojnu protiv bogomila i drugih krivovjeraca u Bosni, Hrvatskoj i Dalmaciji.

S krstaškom vojskom provali Žigmund u Bosnu i kod Dobor-grada potuče bosanskoga kralja Tvrtka II. Tvrtkovića, koji je uz Hrvate pristajao, te zarobi kralja i mnoštvo gospode bosanske. Da se osveti zarobljenim velikašima, dade svima (bilo ih je 170) glave odrubiti, a trupla njihova s hridine grada Dobora u rijeku Bosnu baciti. Jedino kralja, pomazanika Božjega, pomiluje i sa sobom u Ugarsku povede.

Žigmund bijaše pobjednik. Uza nj bijaše vojska od 60.000 krstaša. Hrvati takve vojske nijesu imali, a ni Ladislav im nije dao sredstva, da je sakupe. Nije im ništa drugo preostalo, nego da se sa Žigmundom izmire. To su učinili svi, a među njima Ivaniš Nelepić i herceg Hrvoje. Hrvoje dođe lično u Budim, gdje ga je Žigmund osobito laskavo primio i u svim njegovim častima potvrdio. Ostavi mu sve zemlje njegove, dade mu još i nove gradove, a pored toga učini ga kumom svojoj jedinici kćerci

Jelisavi, koju mu je rodila kraljica Barbara Celjska, u pričama poznata kao »Crna kraljica«.

Grad za gradom, plemić za plemićem je otpadao od kukavnoga kralja Ladislava, koji za obranu kraljevstva svoga nije a ma baš ništa načinio. Ostadoše mu samo gradovi Zadar, Vrana i Novigrad te otok Pag. Te ostatke kraljevstva svoga proda Ladislav g. 1409. Mlečanima za 100.000 dukata. Mlečani preuzeše gradove i ugnijezdiše se u njima. Do g. 1480. osvoje ostale gradove i otoke dalmatinske. Sve to držahu pod imenom Dalmacije do propasti svoje g. 1797., kad je Napoleon Veliki uništio republiku mletačku i mirom u Kampo Formiju za Belgiju prepustio Austriji.

Hrvoje bijaše jedan od najsilnijih velikaša čitave države Žigmundove. Bio je pravi vladar u državi svojoj. Zbog toga bijahu mu nenavidni ljubimci Žigmundovi Ivan Gorjanski, Ivan Morović i Pavao Čupor. Čupor se pače narugao Hrvoju pred samim Žigmundom na kraljevskom dvoru pozdravivši ga volovskim mukanjem, jer je Hrvoje imao veliku glavu.

Neprijatelji Hrvojevi nijesu mirovali. Opadali su ga pred Žigmundom, da je bogomil i da šuruje s Turcima. Žigmund najposlije povjeruje njima, proglasi ga buntovnikom i liši ga svih posjeda i časti njegovih. Budući da su se na nj digli i velikaši bosanski, to je Hrvoje zatražio pomoć u Turaka. Njihovom pomoći razbije Žigmundovu vojsku, koju je vodio ban Čupor kod Doboja u Bosni (1415.). Ropstva dopade i sam ban Pavao Čupor. Hrvoje ga dade ušiti u volujsku kožu i baciti u rijeku rekavši:

»Ti si nedavno u čovječem obrazu oponašao volujski glas, primi sad s glasom i volujski obraz«.

Žigmund je jednim mahom izgubio u Bosni ono, što je tako teško i krvavo stekao. Nikad više nije prelazio

Save. Hrvoje ostade gospodar zemalja svojih i umre nepobijeđen iduće godine 1416.

28. Dubrovnik.

Stare knjige vele, da su Slaveni razorili stari rimski primorski grad Epidaur, koji je ondje bio, gdje je današnji Cavtat. Nato su epidaurski bjegunci 10 km dalje na sjeverozapad osnovali sebi nov grad. Gradu su dali ime Ragusium. Slaveni su taj nov grad prozvali Dubrovnik.

Položaj Dubrovnika bijaše zgodan. Leži na moru, a s kopna ga štiti brdo sv. Srđa, a opet mu ne sprečava vezu sa zaleđem. Taj zgodan položaj učini, te je Dubrovnik vrlo brzo postao znatna trgovačka luka. U Dubrovnik su iz Italije dovozili industrijske predmete, koje su oni razvozili po Balkanu, a iz Balkana su u Dubrovnik dovozili sirovine, koje su prevozili u Italiju. Da mogu što lakše robu prometati, sklapali su Dubrovčani trgovačke ugovore s talijanskim gradovima Jakinom, Milanom, Mlecima i Firencom, sa srpskim vladarima Stjepanom Nemanjom i njegovim nasljednicima, s vladarima bosanskim Kulinom, Stjepanom Kotromanićem, Stjepanom Tvrtkom, s bugarskim i drugim vladarima. Dubrovčani su imali trgovačke naseobine po svim većim gradovima na Balkanu i po svim većim lukama Sredozemnoga mora od Aleksandrije i Smirne do Južne Francuske i Aragonije, pa do Engleske.

Isprva je Dubrovnik bio pod vlađom bizantskoga cara u Carigradu. S vremenom je sam sebi birao poglavare svoje. Poslije pada Bizanta dođe Dubrovnik pod vrhovnu vlast mletačku. To je znatno proširilo trgovinu njegovu. Kao član republike mletačke smio je trgovati po svim stranama mletačkim i to je udarilo temelj blagostanju njegovu.

Dubrovnik je ostao pod Mlecima do g. 1358., kad su ga Mleci zajedno sa cijelom istočnom obalom Jadranskoga mora morali prepustiti kralju Ludoviku I. Od g. 1358. pa do godine 1526. plaćao je Dubrovnik kralju ugarsko-hrvatskomu 500 dukata na godinu.

Do trinaestoga stoljeća je Dubrovnik obuhvatao samo toliko zemljišta, koliko su ga obuhvatali zidovi gradski. Vinogradi su na primjer ležali već u tuđoj državi, u Zahumlju i Travunji; za njih moraju plaćati porez gospodarima zahumskim i travunjskim. No od druge polovice trinaestoga stoljeća počeli su kupovati zemljišta na sjeveru i jugu tako, da se republika dubrovačka proširila na sjever do Neretve, a na jug do Boke Kotorske. Tako je ostalo sve do g. 1808., kad je Napoleon ukinuo samostalnost i slobodu republike dubrovačke.

Dubrovnik je neobično cvao do g. 1667., kad ga je potres gotovo porušio i 4000 ljudi u razvalinama pokopao. Odonda se nije više oporavio. Neobično blagostanje i mir, što su ga sebi Dubrovčani osigurali, osobito je prijao književnom razvitku. Dubrovnik je po književnosti svojoj postao prvi grad u Slovinskoj zemlji. Zato su ga zvali »Slovinskom« i »Hrvatskom Atinom«. Najveći pjesnik njegov jest Ivan Gundulić, koji je ispjevao pjesmu »Osman«. Dubrovnik je imao krasne građevine, od kojih još danas stoje kneževski dvor i carinarnica.

Dubrovnik je bio plemićka ili vlasteoska republika. Na čelu republike je knez, koga su od g. 1358. birali na mjesec dana. Kneza su dakle birali svaki mjesec. Kneza je biralo veliko vijeće, u koje su dolazili svi plemići, koji su navršili 18 godina. Knez vlada zajedno s malim vijećem, koje je brojilo sedam članova. Od činovnika su najznamenitiji bilježnici, koji se dopisuju sa čitavim svijetom. Za slavenski je jezik poseban kancelar. Jer su Dubrovčani mnogo dopisivali i ugovore sklapali s hrvatskim, bosanskim i srpskim vlada-

rima, to je dubrovački arhiv od neprocjenjive vrijednosti za povijest Hrvata i Srba.

Dubrovnik je imao još jednu vrlo važnu ustanovu. On je dao svoju zaštitu mnogim plemićima, knezovima i kraljevima, koji su iz domovine ili pred Osmanlijama bježali. To je pravo zaštite.

29. Sibinjanin Janko.

U petnaestom su vijeku Turci upeli sve sile, da osvoje Beograd. Tada je Beograd održao dvije sjajne obrane: prvom je rukovodio Hrvat Ivan Talovac, brat bana Matka Talovca g. 1440., a drugom glasoviti junak Sibinjanin Janko g. 1456. Sedam je mjeseci g. 1440. sultan Murat Beograd podsjedao, sedam ga je mjeseci junačina Talovac branio i obranio. Sultan izgubi 17.000 vojnika jurišajući na tvrdi Beograd.

Još je sjajnija bila obrana Beograda g. 1456., kad ga je obranio Sibinjanin Janko. Sibinjanin Janko je rodom iz Erdelja, iz grada Hunjada, pak ga po tome gradu Madžari zovu Hunjadi Janoš. Sibinjanin Janko služio je četiri kralja: Žigmunda, Alberta Austrijskoga, Vladislava I. i Ladislava IV. Vladislav I. ga je učinio vojvodom erdeljskim, a za malodobnoga kralja Ladislava bijaše gubernatorom kraljevstva ugarskoga i hrvatskoga. Kad je Ladislav kraljevstvo preuzeo, učini Janka vrhovnim vojskovođom. Sibinjanin Janko bijaše junak na glasu. Bijaše strah i trepet Osmanlijama, kako to Andrija Kačić Miošić pjeva:

»Da je komu poslušati bilo,
Što govore Krajišnici Turci!
Vele oni: »Jao, naša majko!
Pogubi nas vojevoda Janko.

Posli bana Kastriotić Jurja
Nije zmije nad vojvodu Janka:
Svu je tursku zemlju porobio
Do Jedrene, grada bijeloga.

Mnoge paše i mladi veziri
Bojak biše s vojevodom Jankom,
Ali svoje pogubiše glave
Pod bijelim gradom Biogradom.

Valja bižat u zemlju arapsku,
Jer od Janka živit ne možemo,
Muhamede, naša mila majko!
Ne vidiš li, što nam čini Janko?«

Janko postade narodni junak Srba, Hrvata, Rumunja i Madžara. Dvanaest puta ih je vodio na Turke, deset ih je puta slavno pobijedio.

G. 1456. pade sultan Mehmed II. Osvojitelj, koji je Carigrad nakon junačke obrane osvojio, sa 150.000 momaka i 300 topova, pod Beograd. Obranu grada preuze Sibinjanin Janko, a glavnu mu pomoć dovede Ivan Kapistran, 60.000 na broju krstaša ili križara, koje je po Ugarskoj i Slovinskoj zemlji sabrao. S tom vojskom razbije Kapistran tursko brodovlje na Dunavu, a onda uđe u Beograd.

Glavni i posljednji juriš učini Mehmed na 21. srpnja. Već je pridobio bio varoš i penjao se prema bedemima, kad ga na vratima suzbi Ivan Kapistran. Noć prekinu boj. Sutradan se započne još strašniji boj. Već se je jedan Turčin popeo na najvišu kulu beogradsku, gdje se ponosno vijala kršćanska zastava. Htjede je skinuti i zasaditi polumjesec. No Turčina spazi Hrvat Tito Dugović, uspne se za njim i uhvati ga na vrh kule. Započne se očajan dvoboj na očigled obiju vojska. Tito ne mogaše

Turčina da svlada, a onda se zajedno s njime strmoglavi u strašni ponor. To ohrabri kršćane i oni izvojuju sjajnu pobjedu:

Pobigoše Turci janjičari,
Al' ih siku Božiji križari.

Oteše im haznu[1] i zairu,
Čadorove i alaj-barjake,[2]
Sve oružje, ognjene topove,
Talambase, bubnje i svirale.

Tu gospoda mnoga izgiboše
Sve po izbor age i spahije;
Mlađan vezir s agom janjičarskim,
Ine vojske ni broja se ne zna.

Al' uteče Mehmed, care silni,
Ode ranjen, vesela mu majka!

Tako pjeva starac Milovane.

30. Stjepan Tomašević.

Posljednji kralj bosanski bijaše Stjepan Tomašević, muž Mare, jedinice despota Lazara. On je g. 1461. naslijedio oca svojega Stjepana Tomu. No vlast kraljeva bijaše slaba, krnjila su je domaća vlastela, koja su bila vjere bogomilove (u Bosni se zvala patarenska vjera), a među njima gospodar Humske zemlje Stjepan Vukčić Kosača, koji se prozvao hercegom sv. Save, jer je u njegovoj vlasti bilo i Mileševo, gdje su se čuvale moći sv. Save (1448.). Po njemu je zemlja dobila ime Hercegovina.

[1] Blagajnica.
[2] Glavna zastava.

Još od g. 1438. plaćala je Bosna, danak sultanu turskomu. Stjepan Tomašević uzdajući se u pomoć pape rimskoga i kralja Matijaša uskrati danak. Mehmed plane i stade se spremati, da kazni kralja odmetnika. Kralj se obrati papi rimskomu, Mlecima i kralju Matijašu. Kad niotkale pomoć ne dođe, posla poslanika u Drenopolje sultanu Mehmedu, da izmole milost i primirje na petnaest godina. Sultan mu dade, no samo zato da ga prevari i uspava. To je čuo i vidio janjičar Srbin Mihajlo Konstantinović iz Ostrovice. Kad je Konstantinovića kasnije u Bosni zarobio kralj Matijaš, vrati se kršćanstvu i ode u Poljsku, gdje napiše na poljskom jeziku svoje »Uspomene«, što ih je kao janjičar doživio. Tako je Srbin Poljacima dao najljepši spomenik starije književnosti njihove.

Konstantinović je bio u komori brata svojega, kojemu je povjerena bila blagajna sultanova. Jedva što je ušao, dolazila su dva glavna savjetnika sultanova Mahomet-paša i Izak-paša, da se porazgovore o odgovoru bosanskome kralju. Mihajlo Konstantinović sakrio se za sanduk i ondje je slušao ovaj razgovor:

»Kako nam valja učiniti, što ćemo odgovoriti kralju bosanskomu« upita Mahomed-pasa.

»A kako drukčije, dat ćemo mu primirje za petnaest godina«, odgovori Isak-paša, »pa ćemo namah ne gubeći vremena poći za njima, jer ako drukčije učinimo, ne ćemo moći nikako zadobiti bosansku zemlju, jer je to zemlja brdovita, a k tome imat će i ugarskoga kralja u pomoć, pa i Hrvate i drugu gospodu; te će se tako priugotoviti, da im poslije ne ćemo moći ništa učiniti. Zato dajte im primirje, da oni mogu otići u subotu, a mi ćemo za njima poći u srijedu, pa ćemo doći do Sitnice blizu Bosne, a otud još niko ne će znati, kuda sultan misli krenuti«.

S ovim dogovorom odoše k sultanu. Tako se i zbude Drugi dan u četvrtak dopustio im je sultan primirje na petnaest godina. Sutradan ujutro ode Konstantinović k njima u njihov stan i rekne im:

»Mila gospodo moja! Imate li primirje sa sultanom ili nemate?« — a oni odgovoriše:

»Hvala gospodu Bogu, sve smo ugodili onako, kako smo željeli«. — A Konstantinović rekne:

»Na moju vjeru, vi nemate nikakvoga primirja!«

Poslanici mišljahu da Konstantinović s njima šalu zbija. A on ih upita:

»Koga ćete dana odavle otići?« — a oni odgovoriše:

»U subotu«. — Konstantinović im reče:

»A mi ćemo poći za vama u srijedu i to sve do Bosne. Ja vam istinu kažem, pamtite to!«

Ali oni su se tome samo smijali.

Kako je Konstantinović rekao, tako se i zbilo. Poslanici odu u subotu, a Mehmed s vojskom u srijedu. Kralj Matijaš se bojao, da sultan ne udari na Beograd i da ne provali u Ugarsku. Zato ne pošalje pomoć kralju bosanskolu, nego dade braniti Beograd.

Tako iznenadi Mehmed kralja bosanskoga. Za osam dana bijaše Bosna njegova, a kralj Stjepan Tomašević sužanj njegov. Kralja uhvati Muhamed-paša u Ključu, kamo se na bijegu u Dalmaciju za čas sklonio bio. Kralj se predao na pismo, da će mu sultan život poštedjeti. No sultan Mehmed II. dade mu u Jajcu glavu odrubiti (1463.).

Još iste godine osvoji kralj Matijaš Jajce i Srebrenicu, pa od osvojenih dijelova stvori banovinu jajačku, koja se držala do g. 1528. i banovinu srebreničku, koju su Turci g. 1512. osvojili.

I Hercegovinu je Muhamed II. naumio osvojiti, ali ga odbije Stjepan Vukčić. No do g. 1482. osvoje Turci i Hercegovinu.

31. Kralj Matijaš (1458.—1490.).

Najznamenitiji vladar petnaestoga stoljeća bijaše sin Sibinjanin Janka kralj Matijaš. On je jedini od svih vladara ugarskih i hrvatskih onoga vremena ostavio duboku uspomenu u narodu hrvatskom, a i slovenskom. Narodna je pjesma opjevala već sam izbor njegov za kralja :

»Viće čine budimska gospoda,
Da će itat krunon u visinu,
Pa na koga zlata kruna pade,
Da će njega kraljen učiniti.
Itili su krunon u visinu,
Kruna se je i vila i vila,
I pala je na Jankova sina,
Na Jankova sina Matijaša.
Karahu ga[1] budimska gospoda;
Rasrdi se vojevoda Janko
I udari dite Matijaša.
Kako ga je lasno udario,
Črna ga je krvca zalijala;
Zatvori ga u kulu visoku.
Pa itaju krunu u visinu,
Kruna se je vila i vila,
Ona pade na kulu visoku,
A kroz kulu na Jankova sina,
Na Jankova sina Matijaša.
A govore budimska gospoda :
»»Tvoja j' srića, vojevoda Janko !
I tvojega sina Matijaša;
Nek mu bude kruna i kraljevstvo.« «

[1] Budimska su gospoda, veli narodna pjesma, karala vojvodu Janka, što je doveo »dite« Matijaša, jer su mu poručili neka nikoga od svojih ne vodi na izbor. No »dite« Matijaš se namolilo bilo i otac ga poveo.

Matijaš je u najteži čas postao kraljem hrvatskim i ugarskim. Turci su gledali, da zavladaju Srbijom i Bosnom i da pomaknu granicu države svoje na Dunav i Savu. Tada je Turcima vladao Mehmed II., koji je g. 1459. pretvorio despotovinu Srpsku u pašaluk turski, a g. 1463. osvojio Bosnu. Matijašu bijaše 15 godina, kad je postao kraljem. Nitko nije mislio, da bi »dite« Matijaš moglo imati toliko snage i čvrste volje da sam, i to s uspjehom, vlada. I doista je pokazao jaku ruku. Turcima ote dio Bosne uredivši od osvojenoga dijela dvije banovine: na zapadu j a j a č k u, a na istoku s r e b r e n i č k u. No te banovine ipak nijesu smetale Turke, da neprestano upadaju u Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju sve do u Štajersku i da odvode silu naroda. Kralj Matijaš se slabo brinuo zato, jer se zapleo u rat s češkim kraljem Jurjem Podjebradskim, a onda s njemačkim ćesarom Fridrikom III., kojemu je oteo Beč i Beč učinio prijestolnicom svojom. Matijaš nije spriječio ni pada Hercegovine, koju je g. 1482. Osmanlija osvojio.

Velikaši ga nijesu voljeli, jer im je dao osjetiti čvrstu ruku svoju, ne dopuštajući da gnječe seljake, građane i male plemiće. Zato nije ni bansku čast povjeravao velikašima moćnoga roda, nego ljudima niskoga podrijetla. U tome je bio sretne ruke. Jedan od najslavnijih vojvoda njegovih Pavao Kiniži, bio je mlinarski djetić, a ban hrvatski Blaž Podmanicki s pridjevkom Majer (t. j. Madžar) popeo se od prostoga vojnika do bana hrvatskoga. Kao ban hrvatski skučio je moćni rod Frankapana. Oteo im je grad Senj i od Senja načinio kapetaniju za obranu od Mlečana i Turaka. S imenom njegovim je vezan i gubitak posljednjega otoka hrvatskoga Krka. Krk je pripadao Frankapanima, a ban ga htjede osvojiti. Knez krčki Anž pozove Mlečane i preda im Krk. Tako je Hrvatska g. 1480. izgubila svoj posljednji

otok u Jadranskom moru. S Mlečanima pak rata voditi nije mogao, jer nije imao brodovlja.

Kralj Matijaš je volio pravo i pravicu, pobrinuo se za valjane zakone. Nemilosrdno je gonio sileđije velikaške, a štitio seljake i građane. Zbog toga ga je narod silno volio. Kad je poslije njegove smrti zavladala opet sila i nasilje, sjećao se narod dobroga kralja Matijaša i govorio: »Pokle kralj Matijaš spi, nikakve pravice ni.«

Hrvatskom kraljevstvu nije kralj Matijaš oteo ni jedne pravice, koje je otprije imalo, što više, on ih je umnožio. G. 1477. podijelio mu je pravo, da može sebi slobodno na saboru birati i posebnoga zapovjednika vojske, koji se zvao »kapetan kraljevstva«. Kralj Matijaš je za čitavu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Bosnu imenovao jednoga bana, sjedinio je dakle sve hrvatske zemlje u jednoj ruci.

Kralj Matijaš bijaše veliki prijatelj znanosti i umjetnosti, a najveći učenjaci i umjetnici na dvoru njegovu bili su Hrvati.

Kralj Matijaš je jedan od najboljih vladara onoga vremena. Sultan Mehmed II. znao je o njemu reći: »Dao sam pretražiti čitav svijet i sve vladare, pa ne nađoh kralja Matijašu ravna« ili: »Ja i kralj Matijaš na čitavoj zemlji jedini smo vrijedni, da se zovemo vladarima.«

Kralj Matijaš je ostavio sina I v a n a K o r v i n a. No nijesu njega izabrali za kralja, nego češkoga kralja V l a d i s l a v a II. J a g e l o v i ć a.

O kralju Matijašu pjevaju narodne pjesme i priče hrvatske i slovenske. Jedna od najpoznatijih je pjesma o kralju Matijašu i popularnome vojvodi njegovom Dojčin Petru, zapovjedniku dunavskoga brodovlja, na glasu junaku i vinopiji, koji je zapio tri stotine dukata, a sve u jedan dan.

Slovenski puk pripovijeda, da kralj Matijaš nije umr'o, nego da s vojskom svojom spava u Svetoj gori, koja se

otvorila i poklopila ga. Svakih sto godina doleti zlatna ptica i oblijeće Svetu goru. Baš u taj čas se kralj Matijaš probudi i sluša. Ne čuje ništa. Svuda grobna tišina vlada i kralj Matijaš opet zaspi. Ustat će onda, kada svijetom zavlada najveća nevolja. To će biti, kad bude Turčin cijeli svijet svladao. Tada će doletjeti opet ona zlatna ptica i zapjevat će tako žalosno, da će se Sveta gora otvoriti. Kralj Matijaš će izaći s vojskom svojom iz Svete gore i zapodjenuti strašnu bitku, u kojoj će pobjeda naginjati na tursku stranu, ali će kralju Matijašu pomoći vile, smesti će Turke bljeskom i grmljavinom i kralj Matijaš će pobijediti Turke.

32. Ivan Frankapan i ban Derenčin.

(9. rujna 1493.)

Trideset je godina proteklo od propasti kraljevstva bosanskoga. Trideset godina nije Hrvatska mirovala od Osmanlija. Istina, kralj Matijaš je Osmanlijama oteo banovinu Jajačku s tvrdim Jajcem i drugim gradovima. No banovina Jajačka branila je samo Slavoniju, jer su Osmanlije i mimo nje mogli udarati na zapad prema Dalmaciji, pa u Liku i Krbavu, a preko nje sve onamo u Kranjsku i Štajersku.

Kralj Matijaš umre g. 1490. Hrvati i Madžari izaberu za kralja češkoga kralja Vladislava II. Jagelovića (1490.—1516.). Vladislav imenuje u Hrvatskoj za bana Slováka Mirka Derenčina, koji je ratovao s knezom Bernardinom Frankapanom. Baš je podsjedao kneza u njegovu tvrdu gradu Brinju, kad stigoše glasovi, da je Jakub-paša bosanski provalio kroz Hrvatsku u Kranjsku i Štajersku i da ondje nemilice hara. Na taj se glas izmiri ban Derenčin s Frankapanom te odluče, da će zajednički dočekati Osmanlije na Krbavskom polju, kad se budu vraćali.

Ispod Udbine na Krbavskom polju našao se »cvijet hrvatskoga plemstva« s 15.000 momaka, a među njima Ivan Frankapan Cetinski, Bernardin Frankapan i ban Derenčin sa sinom svojim. Ban odluči da se s Osmanlijama ogleda na ravnom polju. Ivan Frankapan ga je nagovarao, da se ne ogleda s njima na otvorenom polju, jer su Osmanlije jaki, već ih treba dočekati u gorama i gorskim klancima, gdje je pobjeda sigurna. Ban ga odbije riječima: »Ha Hrvati vazda ste bili strašljivice!«

»Danas hoćemo viditi, tko je bigavica«, odvrati mu Ivan od Cetina. »Ti budeš danas začetak raspa (propasti) zemlje hrvatske. Bane, ni (nije) ti to po Ugrih (u Ugarskoj, ban Derenčin bijaše iz sjeverne Ugarske) od grada do grada jahati, ter se hartati (kartati), hoćeš danas viditi, kako Turci boj biju.«

»Kušat ću«, rekne ban. I pokuša, ali na nevolju svoju. No nesamo na nevolju svoju nego i na nevolju naroda hrvatskoga. Turci ga u krvavom boju razbiju (sl. 6.), njega i sina mu živa uhvate.

»I tada počeše cviliti matere i udove i mnogi drugi i bi tuga velika u ovim stranama, kako ne bijaše od vremena Tatara, Gota i Atile nečastivih«, zapisao je u ono vrijeme u svoj molitvenik pop glagoljaš Martinec.

Turci ubiju sina banova. Svaki put, kad bi jela zatražio, ponude banu glavu sinovljevu. I ban umre u sužanjstvu nakon tri mjeseca na nekom otoku, kamo su ga bacili bili, kad se nije htio odreći kršćanske vjere.

»To je prvi rasap kraljevstva hrvatskoga«, napisao je 60 godina kasnije ljetopisac fratar Tomašić.

I raspala bi se čitava Hrvatska, da nije imala dobre bane Ivaniša Korvina, sina kralja Matijaša, i Petra Berislavića, biskupa veprimskoga, koji su s uspjehom odbijali Osmanlije.

Ako i nije Krbavsko polje za Hrvate bilo ono, što je za Srbe bilo Kosovo polje, ali rasap je počeo. Hrvatsko

se kraljevstvo u korijenu potreslo. Narod se stade seliti dalje na sjever u Slovinsku zemlju između Kupe i Save.

Sl. 6. Boj s Turcima u Hrvatskoj.
Po jednoj suvremenoj knjizi.

Došlo ga je toliko, da se Slovinska zemlja počela zvati Hrvatska.

S krvavim se razbojem na Krbavskom polju započela očajna borba Hrvata s Osmanlijama. Ta je borba trajala

preko dva stoljeća. Kao divovi su se Hrvati borili za ostatke kraljevstva svojega. Hrvatska je dobila častan naslov »Najjači štit i bedem kršćanstva«.

Ban Berislavić okupi oko sebe velikaše i knezove hrvatske pa je zajedno s njima neprestano stajao na braniku kraljevstva hrvatskoga.

Potkraj vlade kralja Vladislava doživjela je Ugarska tešku nevolju. I onamo su preko Dunava neprestano provaljivali Osmanlije. Vladislav spremi krstašku vojsku. Ta se vojska sastojala većinom od potlačenih seljaka madžarskih. Ti seljaci imađahu gore neprijatelje od Turčina, a to bijahu rođena gospoda njihova. I oni umjesto na Turčina udare pod vođom svojim Jurjem Dožom na gospodu svoju. Zle su sreće bili. Gospoda madžarska krvavo uguše seljačku bunu, a Jurja Dožu grozno kazne: Dožu su privezali za usijanu željeznu stolicu, štipali ga usijanim kliještama i vjenčali ga usijanom krunom od željeza. Najposlije su ga pogubili i raščetvorili: glavu njegovu pošalju u Segedin, a ostale dijelove tijela u druge gradove, da ih ondje izlože.

33. Ban Ivan Karlović.

Tužni dani osvanuše Hrvatskoj, kad je Vladislava II. naslijedio maloljetni sin njegov Ludovik II. (1516. do 1526.). Ludovik nije vrijedio ni onda, kad je odrastao. Volio je lov i zabave, a za obranu kraljevstva nije se nimalo brinuo. Nesreća htjede, da je baš u taj najteži čas u boju pao ban Petar Berislavić. U planini Plješevici između Korenice i Bihaća došlo je do boja s Turcima. Kad je ban Turke u bijeg natjerao i gonio, pade u zasjedu, koju su mu Turci postavili. U teškoj borbi nađe junačku smrt (1520.). Za njim je žalio narod hrvatski, za njim je žalio i papa rimski i car njemački, a i onaj slabić od kralja Ludovik II.

Baš u taj čas, kad je Hrvatska izgubila branitelja svoga, dođe na prijestol turski najveći sultan osmanlijski Sulejman II. (1520.—1566.). Sulejman osvoji g. 1521. Beograd, koji je slovio kao »zlatni ključ« Ugarske i Slavonije. Osvojio ga poslije pada Zemuna, kojega je uzalud branio Hrvat Marko Skoblić. Skoblića su teško ranjena zarobili i odnijeli u turski tabor. Tamo su mu rane povezali i od njega tražili, da se pokloni silnome caru Sulejmanu i primi islam. Kad to junak ne htjede da učini, baciše ga pred bijesna slona, koji ga je zgazio.

Ljudevit je slabo i nikako mario za Hrvatsku. Trebalo je godinu dana, dok imenuje nasljednika Berislaviću. Imenovao je banom hrvatskim kneza krbavskoga Ivana Karlovića, posljednjega od moćnoga roda Kurjakovića. Bez sredstava i bez vojske činio je, je, što je mogao. Pomagali su ga nešto malo Mlečani. Pored svega junaštva svoga ne mogaše spriječiti pada kraljevskoga Knina (1522.) i Skradina. Time je sjeverna Hrvatska bila otkinuta od južne, gdje su Osmanlije pomalo sve gradove hrvatske osvojili. Jedino se još neko vrijeme držao Klis.

Od pada Knina je najviše stradao ban Karlović. Sva imanja njegova bijahu s jedne i druge strane Velebita i prva na udaru Osmanlijama. Jedan grad za drugim padne Osmanlijama u ruke. Najprije oni ispod Velebita, a onda dođu na red i oni iznad Velebita. Kad je Karlović vidio, da ga je kralj sasvim napustio, odreče se banske časti. Otada je gledao samo na to, kako bi spasao djedovinu svoju. Uzalud je njemu i ostaloj vlasteli hrvatskoj Sulejman II. nuđao mir: ostavit će im vjeru, slobodu i običaje, ostavit će im posjede njihove, ne će trebati deset godina plaćati danka, vratit će im gradove, koje je osvojio, i kmetove, koje je zarobio, a tražio je samo jedno: da može mirno s vojskom svojom prolaziti, kad će udariti na Italiju i cara njemačkoga. I Karlović i

ostala vlastela odbiju ponude Sulejmana, ma da nijesu znali, što će im drugi dan donijeti.

Nije prošlo mnogo vremena, a Turci osvojiše i Liku i Krbavu, domaju roda Karlovića. »Radi vjere kršćanske«, piše Karlović novome kralju Ferdinandu, »izgubio sam dvije knežije svoje, jednu po imenu Krbavu, a drugu po imenu Liku. Nekad bijah velik gospodin, sad sam spao na tako niske grane, da nemam gdje bi izdržavao i hranio majku svoju, koja me rodila«. — Tužnu je starost dočekala majka njegova Dora; morala je obijati tuđe pragove, dok sinu njezinu nije Ferdinand darovao Medvedgrad.

U Medvedgradu ispusti dušu svoju posljednji odvjetak roda Karlovića. No junačka krv njegova nastavi se u rodu Zrinskih, jer je Jelena, majka Nikole Zrinskoga, junaka sigetskoga, bila sestra bana Karlovića.

34. Bitka na Mohačkom polju (1526.).

Krsto Frankapan bijaše sin onoga Bernardina Frankapana, koji se sretno iz razboja na Krbavskom polju spasao. Kao mladić stupi u službu cara njemačkoga Maksimilijana. U njegovoj službi dopane sužanjstva mletačkoga. Mlečani ga zadrže u sužanjstvu šest godina. S njime je sužanjstvo dijelila plemenita žena njegova Apolonija. Nakon šest godina predali su ga Mlečani Francuzima, koji su ga držali kao sužnja u gradu Milanu. Odanle pobjegne sretno kući svojoj. Vele, da mu je pomogla vjerna žena njegova Apolonija: obukla ga u ženske haljine i tako prevarila stražu. Vratio se kući baš u čas, kad ga je Hrvatska najviše rebala. Spasao je Jajce od sigurna pada.

Uto digne Sulejman II. vojsku od 200.000 momaka, da njome osvoji Ugarsku. Na glas o tome zavlada strava na dvoru kralja Ludovika II. U njega ne bijaše ni novaca

ni vojske ni iskusna vojskovođe, koji bi vojsku vodio. »Samo Bog ili koja nenadana sreća može Ugarsku od propasti spasti«, piše kraljev kancelar biskup Hrvat Brodarić papi rimskome. K tomu je među Madžarima vladala strašna nesloga, zloba i reženje jednoga na drugoga. Uzalud je kralj Ludovik po zemlji dao nositi krvav mač kao znak, da je domovina u najvećoj pogibli. Sakupio je u svemu neko 20.000 vojnika. S tom neznatnom vojskom krene na jug da dočeka veliku vojsku osmanlijsku. Dočeka je na Mohačkom polju. S četama, što su ih Hrvati doveli, brojila je vojska kraljeva 26.000 momaka. No to ne bijaše sva vojska. Trebalo je čekati i Krstu Frankapana.

»Čuj, kralju, malo nas je, čekajmo dok dođu Hrvati, ljudi ratoborni«, govorio je kralju biskup Brodarić u ratnome vijeću.

Na te riječi planuše Madžari:

»Huljo, zar ćemo slavu našu Hrvatima prepustiti? Zar ćemo ustupiti čast našu banu i Frankapanima? Ha, ha, ha«. — I gotovo jednoglasno zaključe, da se ne čeka na Krstu Frankapana nego da treba smjesta boj zametnuti.

I zametnuše ga. Za sat i pô ne bijaše vojske kršćanske. 20.000 pokri bojno polje. Sam kralj zaglavi na bijegu, u nabujalu potoku Čeleju, kad ga je na konju htio preskočiti.

Krsto Frankapan piše poslije poraza na Mohačkom polju senjskomu biskupu Franji Jožefiću: »Držimo, da je ta razboj gospodin Bog dopustil nad kraljem i Ugri, ne za zlo ili pogibelj, dapače za dobro vično tome rusagu (državi). Zač, ako bi bili sada Ugri cara razbili, kada bi konac njih nevridnu reženju, ili gdo bi mogal pod njimi ostati?«

Odsjek treći:

STVARANJE DANAŠNJE HRVASTKE I SLAVONIJE (1527.—1790.).

35. Izbor u Cetinu (1. siječnja 1527.).

Krste Frankapana ne bijaše na Mohaču. Vijest o porazu stigla ga je u Zagrebu, gdje se spremao, da zajedno s Ivanom Karlovićem pođe u kraljevu vojsku. Čim je saznao i za smrt kraljevu, pobrine se najprije za obranu kraljevstva, a onda pozove sabor hrvatski u Koprivnicu. Na saboru ga plemstvo neopisivim oduševljenjem proglasi »skrbnikom i braniteljem kraljevstva«.

S kraljem Ludovikom II. izumre porodica hrvatsko-ugarskih Jagelovića. Trebalo je birati novoga kralja. Kod izbora je odlučila osmanlijska nevolja. Trebalo je birati onakvoga vladara, koji će biti kadar braniti i obraniti Hrvatsku od ljutih Osmanlija. Takav je bio vladar zemalja austrijskih — nadvojvoda Ferdinand iz kuće Habsburg. Ferdinand je i onako za slabe vlade Ludovika II. novcem pomagao Hrvate u borbi protiv Turaka. Pored toga je imao za ženu Anu, sestru Ludovika II., a i ugovori s vladalačkom kućom Jagelovića sigurali su mu prijesto hrvatsko-ugarski.

Ferdinand zatraži od Hrvata, da ga jednostavno »prime za kralja«. Hrvati se sastanu na samu novu godinu 1527. u Cetinu gradu i izaberu sasvim slobodno i bez ičijega utjecaja Ferdinanda I. za kralja hrvatskoga, ali uz ove uvjete: Ferdinand će uzdržavati za obranu Hrvatske 1000 konjanika i 200 pješaka, dalje će na međi Kranjske a za obranu Hrvatske držati primjereni broj vojnika, gradove i tvrđave dati će svima potrepštinama opskrbiti i potvrdit će i poštovati sva prava, zakone i običaje kraljevstva.

36. Za teško iskušanu domovinu.

A. Izbor u Dubravi.

Nijesu svi Hrvati izabrali Ferdinanda za kralja hrvatskoga. Izabrali su ga Hrvati iz Hrvatske, a među njima Ivan Karlović, kojega je Ferdinand učinio banom hrvatskim. Gotovo cijela Slovinska zemlja i knez Krsto Frankapan iz primorskih strana izaberu na Bogojavljenje 6. siječnja 1527. u Dubravi, dvoru biskupa zagrebečkoga, za kralja hrvatskoga Stjepana Zapolju, koga su već i Madžari izabrali za kralja ugarskoga.

Tako je Hrvatska u najtežim časovima imala dva vladara, koji su se među sobom borili, tko će nadjačati. Hrvatsku je razdirao građanski rat. Za Ferdinanda je vodio rat Ivan Karlović, za Zapolju Krsto Frankapan. Još iste godine nastrada Krsto Frankapan pod Varaždinom. Pogodi ga topovsko zrno sa zidina gradskih, kad ih je promatrao, s koje bi ih strane mogao najlakše napasti. Varoš varaždinska bijaše za Zapolju, a grad (tvrđava) bijaše u rukama Ferdinandovih ljudi.

B. Pred Novim Dvorom.

Sa smrću Krste Frankapana ne prestade građanski rat, koji je i dalje bjesnio. Dok su se Hrvati među sobom klali, dotle im je Osmanlija osvojio Liku i Krbavu, Jajce i svu jajačku banovinu (1528.).

Najgroznije je bjesnio građanski rat u g. 1530. Na početku listopada te godine nađu se obje protivničke vojske kod Novoga Dvora nedaleko od Garešnice. Uoči bitke dođu Hrvati k sebi: Sjetiše se, da su sinovi jedne majke i da zbog razdora njihova trpi samo teško iskušana domovina. I jedna i druga stranka izabere »dobre ljude«, koji su ih izmirili.

»Oh kad bi tada nazočni bili naši dušmani«, piše Ivan Karlović, »vidjeli bi, da nam ne bi mogli ništa učiniti!«

C. Čestit čovjek ima samo jednu vjeru.

Pristaše kralja Ivana Zapolje u kraljevini Slovinskoj pomalo ostavljahu jedan za drugim kralja svojega i pridu Ferdinandu. Jedini ostane vjeran Zapolji Ivan Banić, vlastelin virovitički. Nitko ga ne mogaše odvratiti od Zapolje: ni obećanja ni prijetnje ni gubitak imanja njegovih pače ni sama žena njegova. Vele, da je na koljenima i suznim očima zaklinjala vojna svoga, neka ne upropasti ni sebe ni djece svoje.

»Znaš li, premila ženo« odgovori joj muž, »da čestit muž nema nego jednu vjeru? Ako jednom krene tom vjerom, tad se više ne može smatrati čovjekom, nego samo krinkom od čovjeka. Dok dakle znadem, da živi kralj moj Ivan, kojemu sam se zavjerio, ne ću nikada pristati uz drugoga gospodara niti ga priznati, pa makar morao, izgubivši sva dobra svoja i čistiti konje kralju Ivanu.«

Eto, takve je ljude Hrvatska rađala.

D. Hrvati traže od Ferdinanda, da im povrati izborno pismo.

Kralj Ferdinand se, kako smo vidjeli, Hrvatima obvezao prije nego što su ga oni izabrali za kralja svojega, da će se brinuti za obranu kraljevstva hrvatskoga i da će poštivati prava, zakone i običaje njegove. No Ferdinand nije održao riječi: niti se brinuo za obranu kraljevstva niti je poštivao prava njegova.

God. 1531. umre ban hrvatski Ivan Karlović. Kralj nije imenovao novoga bana, nego je stvorio novu čast —

banskoga namjesnika. Baš u to vrijeme snađe Hrvatsku velika nevolja. Digao se g. 1532. sultan Sulejman da osvoji Beč. No na putu ga je zadržao u gradu Kiseku Hrvat Nikola Jurišić. Zadržao ga je dvadeset dana. Uzalud su Turci jurišali na Kisek. Jurišić je sve juriše sretno odbio. Za to su se vrijeme Ferdinand i brat njegov car Karlo pobrinuli za obranu Beča i Sulejmanu ne preostane drugo nego da se vrati kući. Veliki vezir je pozvao Jurišića na razgovor i nagovorio ga, da na oko samo izvjesi tursku zastavu na Kiseku, kao da se tobože grad predao, a sultan će dignuti podsadu. Tako se i zbilo. Takva slučaja zavarane predaje povijest ne pozna. Sultan se vraćao Podravinom i Moslavinom, te ih je grozno poharao.

God. 1533. sastali su se u Zagrebu sabori Hrvatske i Slavonije da zajednički vijećaju o poslovima domovinskim. To se nekoliko puta redom dogodilo. Od g. 1558. imaju Hrvatska i Slavonija samo po jedan sabor.

Došla je g. 1535. Hrvatska još uvijek nije imala bana, a ni mira od Turaka. Nato se sastao sabor hrvatski u Topuskom i zaključio da pošalje dva poslanika kralju Ferdinandu, koji će mu izložiti sve tegobe i nevolje, koje Hrvatsku taru, a najposlije neka mu isporuče i ovo:

Ako ih kani ostavi i zapustiti, neka im vrati pismo, kojim su ga na Cetinu izabrali za kralja i vjernost mu prisegli, a oni će njemu nasuprot povratiti pismo, kojim su njegovi poslanici Hrvatskoj zajamčili stara prava i obećali razne polakšice i pomoć za obranu zemlje.«

Još isti mjesec — to je bilo u rujnu — požurio se Ferdinad, da umiri ogorčene staleže hrvatske, izjavivši, da će zadovoljiti svim tegobama njihovim.

37. Nikola Šubić Zrinski.

A. Pad Sigeta.

Gorak je bio život, što su ga Hrvati za prvih vladara iz kuće Habsburg provodili. Zlo bijaše, kad se rat vodio,

Sl. 7. Nikola Zrinski Sigetski.
Po savremenom drvorezu Matije Zürdta.

zlo, kad je bilo primirje. Osmanlije nijesu nikad na granici mirovali. Oni su i za primirja neprestano po našim stranama četovali, odvodili su robljem muško i žensko, palili, plijenili i ubijali. Nikad nije Hrvat znao, kad je

uvečer legao, što ga ujutro čeka. Pa ipak nije očajavao. Gubio je grad za gradom, ostavljao kuću i kućište, povlačio se dalje na sjever, da brani »ostatke kraljevstva hrvatskoga«. Sva je sreća, što je imao junake, koji su neprestano na straži bili. Junak nad junacima bijaše N i k o l a Z r i n s k i (sl. 7.), koji je četrnaest godina bio banom hrvatskim (1542.—1556.). U to je vrijeme Nikola za bansku plaću, koju mu je kralj Ferdinand I. dužan bio, dobio od njega M e đ u m u r j e s g r a d o m Č a k o v c e m.

Udarili Osmanlije na ugarsku tvrđavu Siget. Siget je branio Hrvat M a r k o S t a n č i ć. Kad je gradu do gusta došlo, dohrli mu u pomoć Nikola Zrinski. Na rijeci Rinji sukobi se s Osmanlijama: za čas ih natjera u bijeg. Osmanlije htjedoše znati ime junaka, koji ih je u bijeg natjerao. Beg virovitički izjaše naprijed i poviče hrvatski:

»Tko si i kako ti je ime?«

»Nikola sam Zrinski«, odgovori ban i isporuči pozdrav vojvodama turskim. To bijaše godine 1556. Još se iste godine Nikola zahvalio na časti banskoj. Deset godina kasnije podsjedne ga Sulejman u Sigetu. Tada ne bijaše više na životu kralja Ferdinanda I. Naslijedi ga sin M a k s i m i l i j a n, koji je kod Đura sakupljao vojsku, da dočeka Sulejmana, koji je kanio na Beč.

Siget (sl. 8.) se sastojao od tri dijela: od stare i nove varoši i od nutrašnjega grada. Jarci, puni vode, dijelili su staru varoš od nove, a novu od nutrašnjega grada. Među sobom su ih vezali mostovi. Siget ne bijaše tvrđava, građena od kamena. Tvrđu su činili nasipi od zemlje i kolja. Jedino je nutarnji grad imao jednu kulu od kamena.

Nikola Zrinski sakupi u Sigetu dovoljno hrane i zaire i 2500 vojnika, od najveće česti Hrvata. Pod Siget pade

Sl. 8. Siget u drugoj polovici XVI. stoljeća.
Po savremenom nacrtu jednoga talijanskog umjetnika.

sam sultan Sulejman, sedamdesetisedamgodišnji starac. Imao je 100.000 momaka i preko 200 topova, koji su odlučili sudbinu Sigeta.

Uoči dolaska turske vojske sakupi Nikola posadu svoju u nutrašnjem dijelu grada, gdje se ona njemu zavjerila, a onda se on zavjerio njoj ovim riječima:

»Ja, Nikola knez Zrinski, obećavam najprije Bogu velikomu, zatim njegovu veličanstvu, našemu sjajnome vladaru i našoj ubogoj domovini i vama vitezovima, da vas nikad ostaviti ne ću, nego da ću s vama živjeti i umrijeti, dobro i zlo podnijeti. Tako mi Bog pomogao!«

Za slučaj, da bi ga smrt zatekla, odredi da mu bude zamjenikom nećak A l a p i ć G a š p a r.

Na 7. kolovoza 1566. započne se podsada. Osmanlije stanu topovima biti najprije novu varoš. Slabi i drveni nasipi ne mogahu odoljeti. Za dva se dana Zrinski povuče u staru varoš spalivši u novoj varoši ono, što je topovima ostalo. U staroj je varoši Nikola deset dana odolijevao osmanlijskoj vatri i žestokim jurišima. Najposlije je morao napustiti i nju i povući se u nutrašnji grad.

Mnogo su vojske Osmanlije izgubili. Veliki vezir Mehmed Sokolović ponudi Nikoli u ime sultanovo vladu nad Hrvatskom, ako mu Siget preda.

Nikola odbije.

Veliki se vezir uteče varci. Poruči Nikoli, da mu je sina uhvatio, što ne bijaše istina. Ne preda li mu grada, udarit će sina na muke i onda pogubiti. Ljuto je zakrvarilo srce očevo, ali Zrinski mu odgovara:

»Primio sam Siget od kralja, komu ga želim vratiti. Ako ga pak ne obranim, prije grada past će meni s ramena glava. Siget mora pasti, no gotovo je već, da će

h r v a t s k i v i t e z i p a k k r o z s v e v i j e k e s l a v l j e n b i t i k a o d o b i t n i k s i l n o g a c a r a S u l e j m a n a, k o m u j e v o j s k u p o t u k a o s a š a k o m H r v a t a.«

Sultan Sulejman umrije ipak prije pada Sigeta. Umrije u čadoru svojem od jada i čemera, što ne može Sigeta osvojiti. Veliki vezir Sokolović zataji smrt Sulejmanovu, da mu se ne bi vojska razbježala.

No i Zrinskomu dogorje do nokata. Turci su lagumom zidine razorili, a grad vatrom zasuli, te se i stan samoga Zrinskoga zapalio. Kad su tako Osmanlije sve za posljednji juriš spremili, kad se vidjelo, da gradu spasa više nema, da ga je kralj, kome se vjerom zavjerio, ostavio, sakupi Zrinski preostale drugove svoje pa je ovako njima govorio, kako je to starac Milovan opjevao:

»Turci nam i barut upališe,
Svu zairu u lagum digoše;
Od crnoga praha pocrnismo,
Od živoga ognja izgorismo.

A ne će nam dobra pomoć doći
Od cesara Maksimilijana,
Obranit se Turkom ne možemo,
Da viteško dilo učinimo!

Otvorimo od kaštela vrata,
Ter na sablje dočekajmo Turke.
Lipše nam je slavno poginuti
Nego živi upasti u Turke.

Gole će nas po vojsci voditi,
Pak najposli na mihe derati.
Ali prije nego izginemo,
Hote, braćo, da se zagrlimo!«

Svi klekoše ter se poljubiše,
I za grijehe svoje proplakaše.
No poslušaj, pobratime dragi,
Što učini Zrinoviću bane.

Oblači se štogod lipše može,
Metnu na se haljinu od zlata
I na glavu kapu kubašliju,[1]
A za kapu šest pera od ždrala.

U žep meće sto zlatnih dukata,
Ter ovako upisao biše:
»Ko ukopa Zrinovića bana,
Neka nosi sto zlatnih dukata«.

Pak otvori vrata od kaštela
I povadi sablju od bedrice.
Na kašteo Turci udariše,
A prvinci glave pogubiše,

Jer ih siče Zrinović Nikola
I njegovi mladi vitezovi;
A kad bana rane dopadoše,
Klekne vitez na kolino livo.

U ruke se Turkom ne pridaje,
Već im ruse odsijeca glave;
Al' ga biše puška udarila
U zlo misto, u čelo junačko.

Mrtav bane crnoj zemlji pade,
Zemlji pade, Bogu dušu dade.
Zrinoviću, pokojna ti duša!
Ko će turske odsicati glave?«

[1] Šubara.

B. Komornik Črnko.

Pade junak silni, a s njime padoše i vojvode njegove: Vuk Paprutović, Petar Patačić, Nikola Kobač, Juraj Čaki, barjaktar Lovro Juranić; živi padoše u ropstvo tursko: G a š p a r A l a p i ć, Stjepan Oršić i komornik Zrinskoga Č r n k o, koji je tu podsadu Sigeta lijepo na hrvatskom jeziku napisao, pa se taj opis nedavno u Kranjskoj našao. Sve ih je kasnije iz turskoga sužanjstva otkupio sin Nikolin Đuro Zrinski. Glavu je Nikolinu Mehmed Sokolović pred šatorom sultanovim natakao na kolac, gdje je dva dana stajala, a onda je pošalje paši budimskomu, paša budimski u carski tabor, a sin Nikolin Đuro pokopa je u grobnici Zrinskih u crkvi sv. Jelene u Međumurju. Siget pade 7. rujna. Turci su ga skupo platili: palo je 18.000 konjanika i 7.000 janjičara.

C. Neznana junakinja.

Ne proslaviše se u Sigetu samo junaci. Proslavi se ondje i jedna junakinja, kojoj nažalost imena ne znamo. U Sigetu se naime desila i jedna plemkinja hrvatska, koja je vojna svog ispratila u rat. Kad se već podsigurno znalo, da grad mora pasti, hrvatski se vitez živo zabrinuo za vjernu ženu svoju. Da ne dođe Turcima u ruke, odluči je uoči odsudnoga boja sam zadaviti. Ali mudra žena pogodi namisao muževu, pa ga molbama i suzama zaklinjaše, neka prije gotove smrti ne okalja duše smrtnim grijehom. Vojnu se srce smekša i dopusti ženi, da obuče muške haljine, da se opaše mačem i da pored njega provali iz tvrđe zajedno s drugim junacima. Tako se i zbude, ona pade junački se boreći uz dragoga muža svojega.

Svaki narod, koji je u posljednjem velikom ratu bio, ima svoga neznanoga junaka, a evo mi Hrvati imamo već davno n e z n a n u j u n a k i n j u.

38. Matija Gubec.

(Seljačka buna 1573.).

Baš u čas, kad je turska nevolja Hrvatsku najgore pritisnula bila, snađe domovinu našu najveća nevolja, koja ju je mogla stići. Ta nevolja bijaše seljačka buna. Bunu je digao hrvatski kmet. Kmet je seljak, ali nije bio svaki seljak kmet. Kmetovi su bili oni seljaci, koji su bili vezani za svoj posjed ili grunt. Posjed njihov bijaše vlasništvo zemaljskoga gospodina, kojemu su morali davati jedan dio svojega godišnjega priroda. Uzmimo na pr. današnje selo Šestine ispod gore Zagrebačke. Selo Šestine bijaše dio posjeda gospoštije Medvedgrad. Tko je imao Medvedgrad, tome su morali Šestinčani davati šesti dio svoga poljskoga priroda. Drugdje su seljaci davali deseto, sedmo, peto pa i polovicu priroda svojega. No nije to bilo sve; oni su morali vlastelinu davati različne daće i ići na tlaku. U daće idu pilići, kopuni, divljač, hrana za vojnike, novac za pašu, krčmarenje, pečenje rakije. Na tlaku ići, znači vlastelinu zemlju đubriti, polje orati, sijati, žeti, livade kositi, vinograd obrađivati, kuću graditi, u dvoru gospodarevu posebnu službu vršiti, pratiti ga na putu, ići na vojsku i tko bi sve te poslove i daće nabrojiti mogao! Pored daće vlastelinu treba kmet da plaća državi porez, crkvi da daje desetinu; a odakle, kad mu je Turčin bio dnevni gost, koji mu je polje harao i stoku odvodio.

Inače je kmet lično slobodan, gospodar ga ne smije prodati u ropstvo niti protjerati sa zemlje, ali ne smije ni on zemlju ostaviti. Mogao je imati i svoju zemlju, koju je sam kupio, a koju je mogao prodati i pokloniti.

Osim kmetova ima seljaka slobodnjaka i posjednika, koji nijesu ničiji kmetovi, već slobodni ljudi, a ima seljaka, koji su plemići; ima cijelih seoskih

općina, koje su plemenite i imaju svoje plemsko uređenje na pr. Turopolje.

Kako je bilo s kmetovima kod nas, tako je bilo s kmetovima i po cijeloj Evropi. No hrvatske je kmetove pored toga trla i turska nevolja. Neprestani ratovi i pustošenja osmanlijska, porezi, pa nečuvena nasilja i bezakonja bezdušne gospode, koja nijesu znala ni za kakva gospodara nad sobom, natjeraju očajna kmeta na bunu, koja se je žalosno svršila.

*

U očaj je natjerao kmetove vlastelin susjedgradski i donjostubički Ferko Tahi, po rodu Madžar, inače siledžija nad siledžijama, koji je siromašnim kmetovima svojim štono riječ, krv ispijao. Nasilja i bezakonja njegova bijahu tolika, da ih kmetovi njegovi već nijesu mogli snositi. U očaju svojem nađu kmetovi između sebe čovjeka, koji je njihovu stvar zastupao. Bijaše to Matija Gubec, iz Donje Stubice.

Matija Gubec bijaše čovjek pametan i čestit, u koga su svi seljaci okolice njegove imali povjerenje. Dugo ih je Gubec mirio, putio ih, da se pritužе samome kralju Maksimiljanu, što su oni i učinili. Dolazila istraga za istragom. No iza svake je istrage Tahi još gore bjesnio. Najposlije je tako bjesnio, da ih je natjerao, te su mu uskratili posluh. Kad ih je nato sabor hrvatski, u kojem je Tahi imao mnogo prijatelja, proglasio »izdajicama domovine«, e onda nije kmetovima drugo preostalo nego da se dignu protiv gospode. Tako je buknula seljačka buna 29. siječnja 1573.

Seljaci učine Matiju Gupca vođom svojim. On uredi seljačku vladu u Stubici. Savjetnici mu bijahu Ivan Pasanac i Ivan Mogaić. Vrhovnim kapitanom

vojske učine Iliju Gregorića, seljaka iz Brdovca, koji se u vojničke poslove razumio.

Vođa hrvatske seljačke bune Matija Gubec imao je jasan cilj pred očima. *Gubec je mislio pobiti gospodu i u Zagrebu osnovati carsku vladu. Vladu će vršiti oni — seljaci. Pokoravat će se caru Maksimiljanu. Seljaci će sami pobirati poreze i daće, sami će se brinuti za obranu granice od osmanlijskih provala, ukinut će maltu i carine, da trgovina procvate. Vratit će se »stare pravice«, po kojima seljak ne će biti kmet, nego slobodan vlasnik zemlje svoje.* Za taj program je Gubec dobio i slovenskoga seljaka.

Gubec je seljački program mislio provesti otvorenom, poštenom borbom na bojnom polju, bez paleža, bez zvjerstva i krvološtva. I nije ni jednom plemiću ni vlas s glave pala. Matija Gubec nije imao sreće. Vojsku mu 9. veljače rastepu velikaši nedaleko Stubičkih Toplica. Gubec sam pade u njihove ruke. Još prije njega nastrada Gregorić u susjednoj Štajerskoj. Velikaši su se grozno svetili. Što nisu pogubili, to su iznakazili, odrezali uši i nos.

Šest dana poslije bitke pretrpiše mučeničku smrt Gubec i drug mu Pasanec. Pasancu polomiše na očigled Gupcu kosti na kotaču, a Gupcu su najprije užarenim kliještima kidali meso sa živa tijela, a onda ga ovjenčali usijanom gvozdenom krunom. Još i danas pokazuju na Markovu trgu u Zagrebu četiri kamena, na kojima je užareni prijesto stajao. Zloglasni uzročnik bune Ferko Tahi umre još iste godine kao bogalj. Čitava ga Hrvatska proklinjala.

39. Ban Tomaš Erdedi.

Sve uži i uži je bio obruč, koji je sapinjao nesretne »ostatke ostataka kraljevstva hrvatskoga«, kako su Hrvati onaj dio Hrvatske, koji je ostao slobodan, zvali. Sve su tvrđave između Une i donje Kupe osvojili Osmanlije, još je jedini poput otočića stršio u nepreglednom moru osmanlijskom grad Bihać, nekad glavni grad Hrvatske. No i njemu je došao posljednji čas.

Bosna je dobila ratobornoga pašu — Gazi Deli Hasan-pašu Predojevića. On odluči da zagospoduje i Kupom. U tu je svrhu na ušću Petrinjčice u Kupu podigao grad Petrinju. Ispod Petrinje ode pod Bihać i osvoji ga g. 1592., a onda podsjedne Sisak. Ima li Sisak i Petrinju, onda mu je put do Zagreba otvoren. Kad je Sisak gotovo izdisao, te se činilo, da će ga sad na osvojiti, dohrle mu u pomoć ban Tomaš Erdedi (sl. 8.) i karlovački general Auersperg. Zametne se krvava bitka, u kojoj je Hasan ametom potučen bio. Sam Hasan zaglavi u Kupi s dva rođaka sultanova, a s njima i sila uglednih Osmanlija. Godinom propasti zovu turski povjesničari tu g 1593., koje se to dogodilo. Slovenski pjesnik Aškerc je o tome ispjevao lijepu pjesmu, kojoj je dao naslav »Mea Kulpa«, što će reći moja Kupa, a sjeća na latinsku crkvenu rečenicu »mea culpa« što znači : moj grijeh.

»Kaj haba[1] se Hasan paša?
On kristjane oponaša:
Mea culpa — mea Kulpa[2].

Tam, kjer Sava Kulpo pije,
Tabor turški polje krije.

[1] Habati se, hvastati se.
[2] Moj grijeh — moja Kupa

Nad šatori poleg Siska
Polumesec, glej, se bliska.

Sred ostroga[3] šator krasen,
Pod šatorom pir je glasen.

Hasan paša god praznuje,
Zmag[4] sijajnih se raduje
Gostom pravi[5], beseduje:

»Hej junaki, vince pijte,
Korana se mar[6] bojite?

»Allah sam je vino ustvaril,
Nam v veselje ga podaril.

»Bil menih[7] benediktinski
Znal moliti sem latinski.

»Zdaj molitve so mi litre,
Druge zabil sem molitve.

»Danes pomnim[8] le še eno,
Kratko, ali preiskreno.

Ko končana[9] dnes bo bitev,[10]
Staro molil bom molitev:
Mea culpa — mea Kulpa!«...

[3] Utvrđenoga tabora.
[4] (Raduje se)pobjedama.
[5] Pripovijeda.
[6] Poštivanje.
[7] Monah.
[8] Sjećam se.
[9] Kad dovršena.
[10] Bitka.

»»Brž na noge, v boj na Sisek,
Džaur bliža se ko blisek.««

Memi-beg[11] pred pašo plane,
To mu reče... nem obstane.

Ni še noč na Kulpo pala,
Bitev že se je skončala.

Čuj, s Hrvatom sredi Siska
Brat Slovenec úka,[12] vriska.

Teče Kulpa vsa krvava —
Hasan paša mrtev plava.

Sred tovaršev[13] naokoli,
Sred mrličev[14] Hasan moli:
»Mea Kulpa — mea culpa!«

*

Zbog poraza sisačkoga navijesti sultan kralju Rudolfu rat. Rat je trajao trinaest godina. Svršio se mirom na ušću rijeke Žitve, koja utiče u Njitru, a Njitra u Dunav kod Komorana (1606.). Taj je mir donio Hrvatskoj malo proširenje: Moslavinu i Petrinju s nešto zemlje s onu stranu Kupe. Iz toga se razvila **Banska krajina**. Hrvati su malo odahnuli, jer je četovanje na granici popustilo, ako i nije prestalo.

Ban Tomaš Erdedi nije branio Hrvatsku samo na bojnim poljanama od Turaka; on ju je branio i od presizanja

[11] Memi-beg sandžak zvornički, koji je sam u bitci pao.
[12] Ijujuče.
[13] Drugovi.
[14] Mrtvi.

Sl. 8. Grobni spomenik bana grofa Tomaša Erdeda u stolnoj crkvi zagrebačkoj.

Madžara. Kad su Madžari na saboru g. 1608. tražili, da se sloboda ispovijedanja vjere dade i lutorovcima i kalvinima, potegao je Erdedi mač iz korica i podigavši ga u vis uskliknuo: »Ako se drukčije ne bi moglo učiniti, ovim ćemo mačem kod nas istrijebiti tu kugu (protestansku vjeru). Još imamo tri rijeke: Dravu, Savu i Kupu. Jednu ćemo dati gostima da se napiju.« — Koligod se danas nama čini, da je taj istup bio preoštar, opet je za Hrvatsku bio od velike vrijednosti, jer je na taj način spriječeno, da madžarski velikaši vjere Kalvinove i Luterove nisu mogli kod nas sticati posjeda, na njima naseljavati Madžare i provoditi madžarizaciju.

40. Petar Zrinski i Franjo Krsto Frankapan.

Od mira na ušću rijeke Žitve pa do g. 1663., kad je vladao kralj Leopold I., mirovao je veliki rat s Osmanlijama. Bilo je doduše četovanja ili maloga rata, ali nijedan nije Hrvatskoj ništa oteo. Do velikoga rata s Osmanlijama došlo je g. 1663. Za toga su se rata odlikovala braća N i k o l a i P e t a r Z r i n s k i. Nijemci su njima u počast pjevali pjesme. U tom ratu pretrpješe Osmanlije težak poraz kod S v. G o t t h a r d a (1664.). Čitav je svijet očekivao, da će Leopold sada istom povesti pravu vojnu na Osmanlije, a Hrvati i Madžari su se nadali, da će Osmanlije potjerati iz Hrvatske i Ugarske, a i iz Bosne. No čitav se svijet snebio, kad je čuo, da je Leopold deset dana iza one sjajne pobjede kod Sv. Gotthardа s Osmanlijama učinio mir u V a š v a r u, u kojem im je ostavio sve ono, što su osvojili bili. Čitav se svijet snebio, a Hrvati i Madžari su planuli radi toga čina carskoga Beča.

Vašvarski je mir jasno kazivao, da bečki dvor ne će da oslobodi Hrvatsku i Ugarsku ispod gospodstva osman-

lijskoga. Taj je mir kazivao, da bečki dvor želi, da Hrvatska i Ugarska stradavaju od Osmanlija, jer »samo strah turski drži Hrvate i Madžare u njemačkoj pokornosti«, govorahu oni u Beču.

Kad su to hrvatski i ugarski prvaci opazili, odluče oni, da će sebi izabrati drugoga vladara. Isprva bijaše na čelu nezadovoljnicima ban Nikola Zrinski Mlađi; a kad je on od bijesna vepra u lovu nastradao, brat njegov Petar (sl. 9.). Petru bijaše savjetnicom žena njegova Katarina iz moćnoga roda Frankapana. Njima se pridruži i brat Katarinin Franjo Krsto Frankapan. Nezadovoljnici se obratiše najprije na francuskoga kralja Ljudevita XIV. Ljudevit XIV. je dotle s njima pregovarao, dok ih je trebao, kad ih nije više trebao, onda ih je napustio sasvim. Petar Zrinski, koji je međutim postao i ban hrvatski, obrati se na Poljsku i Mletke. Odbiše ga. Tada se obrati Turcima za pomoć.

Pregovore je s Turcima vodio kapetan Bukovački. Bukovački je otišao na dvor sultanov. Hrvatska i Ugarska će priznavati vrhovništvo tursko, plaćat će 12.000 talira godišnjega danka, a Petar Zrinski bit će izabran za kralja hrvatskoga i ugarskoga. Turci nijesu mislili pošteno. Bukovački se dao zaslijepiti, jer su ga na dvoru sultanovu lijepo primili, pa je poručio Petru Zrinskomu, da će ga Turci pomoći sa 30.000 vojnika. No od svega toga ne bje ništa.

Petar i Frankapan stanu pripremati sve za ustanak. No i Beč je bio spreman. Saznao je preko uhoda na sultanovu dvoru za osnove nezadovoljnika. Prekasno je Petar opazio, da ga Turci varaju. Pokuša, da se s bečkim dvorom izmiri. Beč je na oko pristao, da će im oprostiti. Ali kad su Zrinski i Frankapan stigli u Beč, bace ih u tamnicu najprije u Beču, a onda ih pošalju u Bečko Novo Mjesto.

U Bečkom Novom Mjestu ih Nijemci osudiše na smrt. Osuda se izvrši 30. travnja 1671. »Nisu ih Nimci mogli viditi«, zapisao je jedan suvremeni hrvatski pop glagoljaš.

I na porodici Petrovoj se grdno svetiše Nijemci. Katarinu Zrinsku odvuku u Gradac i zatvore u samostanu.

Sl. 9. Grof Petar Zrinski.

Tamo poludi i umre. Sina njezina Ivana zatvore također i on umre 1703. S njim izumre koljeno Zrinovića, kako je s Franom Krstom Frankapanom izumrlo koljeno Frankapana. Tako zatrše Nijemci dvije stare i slavne porodice hrvatske, od kojih je porodica Zrinskih Hrvatskoj dala šesnaest potkraljeva i banova.

Dvjesta četrdeset i osam godina trunule su kosti njihove u tuđoj zemlji. Istom g. 1919., kad je pala i država i

dinastija, koja ih je uništila, prenesene su one u najvećem slavlju u domovinu i pokopane u prvostolnoj crkvi zagrebačkoj.

41. Bosna pod Osmanlijama.

Osmanlije su Bosnu ostavili onako, kako su je g. 1463. osvojili. Kralj Matijaš im je doduše oteo banovinu jajačku i srebreničku, no Osmanlije osvoje opet jednu i drugu banovinu natrag. Osmanlije su Bosnu povećali. Štogod bi od kraljevine Hrvatske osvojili, sve bi to Bosni priklopili. Jedino Srijem podrede pašaluku budimskom.

Bosna bijaše isprva b e g l u k. To će reći, da joj je na čelu beg. G. 1582. postane Bosna p a š a l u k. To će reći, da joj je na čelu paša. Pašaluk se dijelio na s a n d ž a k e ili okružja. Bosna je imala sedam sandžakata. To su: sandžak bosanski, hercegovački, kliski, lički, bihaćki, zvornički i slavonski. Svakom sandžaku bijaše na čelu sandžak-beg. Sandžak se dijelio na n a h i j e. Svaka se nahija sastojala od više sela, u kojima je živio kmet.

Kad je Mehmed II. Bosnu osvojio, nije silio ni plemstvo ni narod, da prijeđe na islam. S vremenom je plemstvo ipak prešlo na islam, dok je narod ostao katolik i hrišćanin. Samo onaj dio naroda, koji je bio bogomilske vjere, prijeđe na islam. Plemstvo je primilo nov naslov: aga. Nijesu svi plemići katolici ostali u Bosni. Jedni su bježali ispred Osmanlija u Hrvatsku. Dobra njihova i dobra onih, koji su pali u boju s Osmanlijama, postala su vojnička dobra, koja su dobivali vojnici, koji su se u boju istakli. To su spahije, koji su u vojsci služili kao konjanici.

Narod je i pod osmanlijskom novom upravom bio k m e t. Mjesto zemaljskoga gospodina vjere katoličke, bogomilske ili pravoslavne, dobio je gospodare vjere islamske. Kmet kršćanin plaća d e s e t i n u i h a r a č. Desetina od priroda i sitne stoke ide gospodara, a harač ili carevina ide cara. Harač se plaća u gotovu novcu i to dukat po ognjištu. Harač sam po sebi ne bijaše velik, ali strašan bijaše način, kojim se utjerivao. Najteži bijaše danak, što su ga kršćani davali u djeci. Uzimali su zdrave, mlade i krepke momčiće od 10 do 16 godina, odvodili ih u Carigrad, poturčili ih i odgajali za j a n j i č a r e. Janjičari bijahu pješadija, strah i trepet naroda, s kojima su ratovali.

Kmet se u Turskoj prosto zove r a j a, što će reći stado. Raji je isprva dobro bilo, dok su bili sultani valjani vladari. Ali kad je uprava kasnije popustila, onda je prevladao zulum:

»Turski zulum doteščao raji,
Bog visoko, a car je daleko.«

Kršćani jednoga i drugoga vjeroispovijedanja smjeli su ispovijedati vjeru svoju, ali skromno, nigdje se nijesu smjeli isticati. Veće su im crkve oteli Turci, nove nijesu smjeli zidati. U zabitnim gorskim mjestima mogli su se održati samostani, uz njih crkve, ali bez zvona i zvonika. Katoličku službu Božju vrše ujaci ili fratri franjevci. Srbi su imali svoju dabro-bosansku biskupiju u Sarajevu.

42. Krajina.

Knezovi i plemići hrvatski, koji su na granici turskoj imali posjede svoje, morali su radi četovanja turskoga dvorove i gradove svoje pretvoriti u tvrđe i stražarnice. U tvrđave i stražarnice stavili su posadu, opskrbili je hranom i zairom, da brani grad i posjed gospodara svojih, ako ih nisu sami branili. Budući da su ti gradovi bili na granici ili krajini, onda se i cijeli onaj kraj počeo zvati K r a j i n a ili G r a n i c a, a stanovnici G r a n i č a r i ili K r a j i š n i c i.

Budući da su Osmanlije polja oko ovih utvrđenih gradova neprestano pustošili, žitelje i stoku odvodili, to se sav kraj među tvrđama i stražarnicama pretvorio u pustoš. Posada se dakle nije mogla uzdržavati od obrađivanja polja i timarenja stoke; nju su gospodari njihovi morali opskrbljivati iz nutrašnjosti s drugih posjeda svojih, ako su ih imali. To su mogli učiniti knezovi Zrinjski, Blagajski, Frankapani, Kurjakovići, biskupi i kaptoli, dok se za kraljevske gradove, kao što su Knin, Jajce, Bihać morao brinuti kralj. No što su mogli učiniti oni plemići, koji nisu ništa drugo imali do onoga posjeda oko grada, kao što su to na pr. Kobasići od Brekovice, Ajtići, Izačići, Nemčići od Jezerskoga? Svi su oni bili Osmanlijama na udaru, jer su se gradovi njihovi nalazili oko srednje Une. Upućeni su bili na blagajnu kraljevu, koja je neprestano prazna bila. Morali su tražiti pomoći u tuđini. Najviše pomoći im je dao gospodar susjednih zemalja austrijskih nadvojvoda Ferdinand.

Ferdinand je po dogovoru s kraljem Ludovikom II. preuzeo obranu krajiških gradova, držao posade u njima i uzeo u svoju službu plemiće hrvatske. To je sve učinio zato, da drži Osmanlije daleko od granice svoje. Ta je briga za Krajinu samo porasla, kad je Ferdinand postao kraljem. Ferdinand se pače obvezao držati vojsku, kojoj je on imenovao vrhovnoga kapetana, koji se kasnije prozvao general. Taj je general gotovo uvijek bio Nijemac. Ta je vojska razmještena bila po gradovima u Hrvatskoj i Slovinskoj zemlji.

Sredinom 16. vijeka bila su dva generala. Jedan je zapovijedao vojskom između Kupe i Drave. To je bila Slovinska ili Vindska Krajina. Drugi je zapovijedao vojskom između Kupe i mora. To je bila Hrvatska Krajina. Vojska ne bijaše isprva stalna. Stalnom ju je načinio gospodar Kranjske, Koruške i Štajerske nadvojvoda Karlo. Njemu je kralj Rudolf prepustio, da se brine za Krajinu. I on se pobrinuo. Zemlje njegove Kranjska, Koruška i Štajerska zaključile su, da će svake godine one iz svojih dohodaka plaćati vojsku. Ujedno su dale i novac, da se podigne na ušću Korane u Kupu nov grad, koji se na čast nadvojvodi Karlu prozvao Karlovac (1579.). No te su pokrajine tražile, da generali i časnici mogu samo biti njihovi sinovi. Oni su gotovo svi bili Nijemci. Ta je vojska brzo dodijala Hrvatima. Kako nije redovno dobivala plaće, to su vojnici na silu otimali seljacima i gospodi, što su trebali, često gore nego Turci. Njemački pak generali stali su krnjiti bansku vlast i gaziti prava kraljevstva.

Od bitke kod Siska (1593.) stvara se druga Krajina preko Kupe. Njoj je ostao zapovjednikom ban. Zato se prozvala Banska Krajina.

Još prije nego što su Hrvati imali svoju Krajinu, imali su je Osmanlije. Osmanlije su redom osvojili sve gradove na Krajini, od Une do Korane, a u Slavoniji do Čazme: Knin, Jajce, Udbina, Obrovac, Valpovo, Pakrac, Moslavina, Čazma, Zrin, Gvozdansko, Vrangorač, Cetin, Kladuša u razmacima su padali u osmanlijske ruke. U gradove su Osmanlije smjestili janjičare, a u pustu okolinu njihovu naselili su nove žitelje iz nutrašnjosti Stare Srbije i Macedonije. Ti su novi žitelji bili Vlasi. Ti su Vlasi bili dijelom Srbi, dijelom opet Rumunji pravoslavne vjere, koji su se posrbili i pohrvatili. Sami sebe zovu oni Vlasi, rjeđe Srbi. Dolazi i madžarsko ime Rac. Hrvati ih zovu Vlasima; g. 1629. daje hrvatski sabor slobode »vlaškim sinovima«. Među poslavenjenim Vlasima širila je narodno ime srpska crkva. Srbi su s padom despotovine izgubili i patrijaršiju u Peći. Tu je patrijaršiju obnovio veliki protivnik Nikole Zrinskoga Sigetskoga veliki vezir Mehmed Sokolović. Pod vlast patrijara pećskoga došli su ne samo pravoslavni u carstvu turskom, nego i pravoslavni Vlasi u Hrvatskoj i Ugarskoj.

Tim novim žiteljima naseliše Osmanlije sjevernu Dalmaciju, sjeverozapadnu Bosnu, susjednu Hrvatsku i zapadnu Slavoniju do Ilove. Ondje ih je toliko bilo, da se cijeli kraj zvao Mala Vlaška. Vlasi su bili neredovita vojska turska. Zadaća im je bila čuvati granicu, provaljivati u kršćansku Hrvatsku, da priređe put redovitim četama četama turskim, a usput da robe i haraju. Zato nijesu plaćali desetine, nisu rabotali. Jedino su plaćali carski harač. No doskora su morali agama kulučiti, služiti i plaćati različite daće. Brzo im dodijao takav život.

Vlasi su četovali po našim stranama. No naši su im vraćali milo za drago. Na granici se razvio strašan život. Taj strašan pritisak od Turaka, pa četovanje s naše strane natjera Vlahe, te su se počeli seliti u naše strane u Slavoniju i Hrvatsku. Kad bi god hrvatska ili carska vojska pošla na četovanje u turske strane, nije se nikad vraćala bez Vlaha, kojih je bilo sad više sad manje.

Generali su pribjeglice naseljivali na dobrima hrvatskih velikaša i biskupa, ali nijesu dopuštali, da se pokoravaju banskoj vlasti. Njemački su časnici plašili Srbe, da će pod banom biti kmetovi hrvatske gospode i da će ih pokatoličiti. Da se tome zastrašivanju stane jednom zauvijek na kraj, zaključi hrvatski sabor Vlasima dati takove sloboštine, kakve nitko u Evropi nije uživao. Taj se zakon zove vlaški zakon (1629.). Vlasi će biti svoji na svome, ne će biti ničiji kmetovi ali služit će kao vojnici u banskoj vojsci. To dabome nije bilo pravo njemačkim časnicima ni generalima, a ni kralju Ferdinandu II. Kad je kralj trebao vojsku, morao ju je od sabora tražiti. Na Krajini toga nije trebao. Krajišnik je morao onamo, kamo ga je car poslao. Zato izda Ferdinand II. Srbima povlastice, po kojim će oni biti samo carski vojnici. Inače mogu Srbi sebi birati seoske knezove. Srbi su voljeli bečkome ćesaru, nego hrvatskome banu, voljeli su Nijemcu nego Hrvatu. Tako je nastala Granica, u kojoj su zapovijedali njemački generali, kamo banska vlast nije dosegla. Hrvati nisu prestali tražiti, da se Krajina vrati pod bansku vlast. No Beč osta gluh. Marija Terezija (1740.—1780.) uredi Krajinu sasvim na vojničku. Tako je Krajina postala velikom carskom kasarnom. Krajina je vraćena pod bansku vlast istom g. 1881.

Od naroda, koji je ispod turskoga zuluma prebjegao u naše strane, valja razlikovati one pribjege, koji su se naselili u Senju i Žumberku. Ti se pribjezi zovu i uskoci. Na glas su došli senjski uskoci, koji su se u Senju naselili poslije pada Klisa (1537.). Među njima bijaše i nešto Srba i Talijana. Uskoci su četovali po turskim, ali i po mletačkim stranama, kad su im Mlečani branili prelaz preko svoga zemljišta. Uskoci su radi toga započeli zatornu borbu protiv svega, što je mletačko. Strah od osvete uskočke iznese rečenicu: »Čuvaj se senjske ruke«. Zbog Uskoka se zaratio s Mlecima i kralj Matija (1615.—1617.). Premda su Uskoci u tome ratu učinili nečuvena junaštva, ipak ih napusti nadvojvoda Ferdinand, koji je iz Graza upravljao Krajinom, i preseli ih u nutrašnjost (u Otočac i Žumberak).

43. Oslobođenje Slavonije, Banovine, Like i Krbave.

Crne je namjere imao car Leopold s Hrvatskom i Ugarskom, kad je mimo zakona dao pogubiti Petra Zrinskoga i šuru mu Frana Krstu Frankapana. Hrvatska je imala postati austrijskom pokrajinom, bez bana, bez sabora, bez svoje hrvatske vojske. U njoj će zapovijedati njemački generali. Sutla ne smije biti granica između Hrvatske i Austrije. Prvi korak u tome pravcu bijaše obustaviti bansku vlast. To je Leopold načinio. No čovjek snuje, a Bog boguje, veli narodna poslovica. Dogodilo se drugčije, nego što je to car Leopold smislio,

Kao što je u Hrvatskoj obustavio bansku vlast, tako je i u Ugarskoj Leopold obustavio ustav, a vlast dao jednome svojemu Nijemcu. Taj stade goniti protestante. Madžari ustanu na noge, vodio ih je mladi E m e r i k T e k e l i, koji se oženio kćerkom Petra Zrinskoga J e l e n o m, udovicom Rakocija, koga je Leopold u zrinsko-frankapanskoj buni pomilovao. Car se zabrine, da ne bi Hrvati pristali uz Madžare i dade im za bana g r o f a N i k o l u E r d e d i j a. Popusti car i Madžarima, ali prekasno. Tekeli zamoli pomoć u Turaka, a Turci mu je dadu.

Vojsku je vodio veliki vezir K a r a M u s t a f a. On udari ravno na Beč. Car se nađe u velikoj nevolji. Car pobjegne iz Beča u Linz, a Kara Mustafa podsjedne Beč. Kad su Beču već dani bili odbrojeni, dohrli mu u pomoć poljski kralj J a n S o b j e s k i. Pod Bečom se zametne krvava bitka, u kojoj je Sobjeski sa carskom vojskom ametom Turke porazio. Kara Mustafa pobjegne glavom bez obzira. Sultan mu posla zelenu uzicu, to znači, da se o tu uzicu mora objesiti. To je Kara Mustafa u Beogradu izvršio (1683.).

Tako se rodi veliki rat za oslobođenje, koji je trajao šesnaest godina (1683.—1699.). U tom su ratu i Hrvati imali svoj udjel. Hrvate je vodio ban Nikola Erdedi, a pomagali su ga i narodni junaci F r a L u k a I b r i š i m o v i ć u Slavoniji, a pop M a t i j a M e s i ć u Lici i Krbavi. I u Dalmaciji je ustao narod na noge, vodili su ga narodni junaci S t o j a n J a n k o v i ć i I l i j a S m i l j a n i ć.

Turska vlast poteče nizbrdice, kad je carska vojska osvojila B u d i m, »ključ i ključanicu carstva osmanlijskoga«. Otada se počela čistiti Slavonija. Najvećma se proslavio fra Luka Ibrišimović održavši sjajnu pobjedu nad Osmanlijama na jednom brdu kod Požege. Narod prozove fra Luku sokolom, a brdo, na kojem se bojak bio »Sokolovcem«. Na Grgurovo (12. ožujka) slave Požežani svake godine taj događaj »tjerajući Turke«.

Nedaća za nedaćom, koja je Turke poslije pada Budima pratila, uskomeša Srbe u carstvu turskom. Već su austrijske vojske osvojile Šabac i Beograd (1688.), iduće godine i Niš, a jedna vojska dođe i na Kosovo ravno. Sad je trebalo dignuti Srbe i Bugare na noge. Tu je pomogao Austriji erdeljski Srbin Đ o r đ e B r a n k o v i ć, koga je Leopold učinio najprije barunom a onda i grofom. Njega pošalju u Srbiju i Bosnu, da diže narod na noge. Odazove se patrijar pećski A r s e n i j e C r n o j e v i ć. Digao se baš u čas, kad je car Leopold morao jedan dio vojske odazvati s Balkana i poslati na francuskoga kralja Ludevita XIV.

Kad su se austrijske vojske počele povlačiti, krene i Arsenije Crnojević s narodom svojim, da se ukloni osveti osmanlijskoj. Nadao se, da će se s pobjedonosnim vojskama carskim opet vratiti u domaju svoju. Dotle pak, dok se ne vrate, zajamči im car Leopold slobodu ispovijedanja vjere i dade im neke povlastice. A kad se nijesu vratili, obeća im, da će im dati i zemlju, u kojoj će sami sobom vladati. Srbi su se naselili po Srijemu, istočnoj Slavoniji, Bačkoj i Banatu sve gore do preko Budima. Domaje svoje ne vidješe nikad više ni patrijar Arsenije ni narod njegov, ali ni zemlje svoje ne dobiše, kako im je to Leopold obećao bio. Iselilo se preko 37.000 srpskih porodica.

Rat s Turskom svrši p r i n c i p E u g e n i j e S a v o j s k i. On potuče ametom Turke kod Sente na Tisi g. 1697. Dvije godine iza toga sklopi Turska sa carem mir u S r i j e m s k i m K a r l o v c i m a. Turska odstupi caru svoj dio U g a r s k e osim Banata, H r v a t s k u do donje Une s L i k o m i K r b a v o m, i čitavu S l a v o n i j u do crte, povučene od S l a n k a m e n a na M i t r o v i c u tako, da je Mitrovica ostala sultanu (1699.).

Hrvatski pjesnik Pavao Vitezović pjeva na latinskom jeziku žalost, što je u narodu hrvatskom zavladala, kad je Turcima morao vratiti ono, što je osvojio bio. Za devetnaest godina dobila je Hrvatska i ostatak Slavonije ili Srijema i to mirom u Požarevcu, kad je opet princip Eugen Savojski dva puta Turke pobijedio (1718.).

44. Hrvatska je samostalno političko tijelo.

Hrvatska je od vremena Ferdinanda I. ovako uređena bila:

Na čelu zemlje bijaše ban, koji je kao potkralj u ime kraljevo vladao. Imao je svu građansku i vojničku vlast u rukama. To će reći : on je bio upravnik, predsjednik banskoga suda i zapovjednik hrvatske vojske u ratu. Budući da je Hrvatska tada neprestano ratovala, to je ban bio vrhovni zapovjednik vojske u Hrvatskoj. On je bio ujedno i vrhovni zapovjednik Banske Krajine.

Ban je predsjedao saboru, koji je dopuštao vojsku i poreze. Bana je zamjenjivao banovac, kojega su u posljednje vrijeme zvali podban. Državni kancelar bijaše prabilježnik kraljevstva, koji se latinski zvao protonotar. Prabilježnik je vrlo velika ličnost. On vodi zapisnike sabora, on predsjeda, kad nema bana, banskom sudu, on čuva banov pečat, koji udara na javne isprave. Kad ban odstupi, onda protonotar javno razbije pečat, da nitko ne može krivotvoriti potpis banov. On čuva ujedno pravice kraljevstva.

Habsburgovci su uveli jednu novu čast, koje do Ferdinanda nije bilo. To su banski namjesnici. Kad je ban dugo izbivao iz zemlje, onda je dobio dva zamjenika: jedan je bio redovno biskup zagrebački za građanske poslove, a drugi jedan od velikaša, koji je vodio vojničke poslove, jer kasnije nijesu više išli biskupi na vojsku.

Na sabor su dolazili svi biskupi i zastupnici kaptola i kr. slobodnih gradova, kojih bijaše u ono doba četiri : Zagreb, Varaždin, Križevci i Koprivnica. Dalje su na sabor dolazili velikaši hrvatski. To su hrvatski grofovi i baruni i oni strani velikaši, koje je sabor naš primio. Niže plemstvo nije dolazilo samo. Ono se sastajalo u županijskim skupštinama, te je između sebe biralo dvojicu plemića, koji su županiju na saboru zastupali.

Sabor je birao još jednu vrlo važnu ličnost: vojvodu ili kapetana kraljevstva.

Kralj je imenovao samo bana. Podban je ujedno bio veliki župan županije zagrebačke i križevačke. On je imenovao podžupane svojih županija. Sve ostale činovnike i suce u županijama biralo je plemstvo na županijskim skupštinama, i to na tri godine.

45. Juraj Plemić od Otoka.

Od svih je protonatora najznatniji Juraj Plemić od Otoka. On je imao palaču svoju na zagrebačkom Dolcu; nedavno su je porušili. Plemić je bio čovjek učen i rodoljub, koji se osobito istaknuo u čuvanju pravica kraljevstva hrvatskoga. Plemić je bio protonotar u vrlo burno doba, kad su Madžari htjeli Hrvatsku skučiti i na crkvenom i na političkom polju. Premda su se Hrvati i Madžari zajednički našli protiv bečke vlade, koja je provodila centralizam, ipak su Madžari brzo na to zaboravili. Čim su Madžari od kralja Leopolda dobili ovlast, da biraju opet palatina, odmah su išli za tim, da Hrvatsku sebi podrede.

Prvi su protiv Madžara ustali hrvatski pavlini ili bijeli fratri, koji su u Lepoglavi imali krasan samostan s visokom školom. Svi su hrvatski i madžarski

pavlini sačinjavali jedno tijelo ili, kako se to službeno veli, jednu redodržavu. Madžarski su pavlini svagdje potiskivali hrvatske pavline, gdje im se samo za to prilika pružala. Sva su bolja mjesta ugrabili Madžari. U borbi s madžarskim pavlinima hrvatski su bijeli fratri uspjeli.

Poslije mira u Karlovcima upeli su Madžari sve sile, da satru pravice Hrvatske i da našu dragu domovinu skuče pod svoju vlast. Iznijeli su Madžari na ugarskom saboru 1708. godine, da kralj smije potvrditi samo ona hrvatska prava i pravice, koja se ne kose sa pravicama kraljevstva ugarskoga. Kad bi kralj to potpisao, onda bi to značilo, da Hrvatska gubi samostalnost, da ona nije svoj gospodar u svojoj kući, da se izgubila u velikoj Ugarskoj. Protiv toga su odlučno ustali hrvatski poslanici na ugarskom saboru. Hrvatska je naime na ugarski sabor slala tri poslanika, koji su se latinski zvali *nunciji*. Dva su poslanika išla u donju kuću, gdje su sjedjeli zastupnici nižega plemstva po dva iz svake ugarske županije, zastupnici gradova i kaptola. Hrvatske je nuncije išlo počasno mjesto. Oni su zajedno s protonotarom sjedjeli desno do predsjednika donje kuće. Jednoga poslanika slali su Hrvati u gornju ili magnatsku kuću, u kojoj su bili velikaši ili magnati, pa najviši državni činovnici i biskupi. God. 1608. razdijelio se ugarski sabor u velikašku i donju kuću. Velikašku su kuću polazili i hrvatski velikaši i biskupi. Ban i banovac bili su po časti svojoj članovi velikaške kuće.

Hrvatski su poslanici od sabora hrvatskoga za svaki sabor ugarski dobivali posebne pismene upute ili instrukcije, u kojima im je naređeno bilo, što treba da kažu u ime kraljevstva hrvatskoga i što treba da traže na obranu prava hrvatskih. *Od zakona, što ih je stvorio ugarski sabor, vrijedili su za Hrvatsku samo oni, na koje su pristali hrvatski nunciji.* Hrvatski su nunciji dakle na ugarskom

*

saboru imali poseban položaj i posebna prava, oni su bili predstavnici Hrvatske; Madžari nisu mogli bez pristanka njihova Hrvatskoj natovariti svoje zakone. Tako u Hrvatskoj na pr. nijesu vrijedili nikad vjerski zakoni ugarski. To pravo hrvatsko htjeli su Madžari pomenutim predlogom g. 1708. ukinuti.

Pokušaj Madžara, da skuče Hrvatsku pod svoju vlast, izazva u Hrvatskoj golemo ogorčenje. Duša svemu tomu ogorčenju bijaše protonotar *Juraj Plemić*. Ta njegova je dužnost bila da čuva prava hrvatska, a jedan ključ od škrinje, u kojoj su se pisana prava hrvatska čuvala, imao je on; drugi je ključ imao ban, a treći banovac. Istom kad bi se sva tri ključa u ključanici okrenula, mogla se škrinja pravica (privilegija) otvoriti.

Moramo još i to spomenuti, da je baš u to doba *narodna misao hrvatska* u krugovima građana, svećenika i plemića vrlo živo bila i to baš djelovanjem Plemićeva prijatelja pomenutoga pisca Pavla Vitezovića.

Ogorčenje je bilo toliko, da je protonotar Plemić na hrvatskom saboru, koji se 9. *ožujka* 1712. sastao, *predlagao, da Hrvatska ne šalje više nuncija na ugarski sabor, jer da je savez s Ugarskom Hrvatima samo nesreću donosio; Hrvatska neka se odsada u svojim poslovima izravno obraća na kralja.* U tome je Plemić preteča Antuna Starčevića. Hrvati su dakle već tada spremni bili prekinuti s Ugarskom, što su dobro primjetili i neki odlični Madžari.

Hrvatski sabor nije doduše prihvatio prijedlog svoga protonatora, nego je prihvatio jedan drugi prijedlog, koji je jednako dokazao, da su Hrvati u svojim državnim poslovima posve nezavisni od Madžara. Bijaše to prijedlog, što ga je iznio namjesnik banske časti, (ban Ivan Palfi bio je tada u sjevernoj Ugarskoj) zagrebački biskup

Mirko Esterhazi. On je naime 11. ožujka 1712. hrvatskomu saboru predložio da će Hrvati, ako izumre vladalačka kuća Habsburg u muškom koljenu, priznati za vladara onu i onakvu žensku lozu roda austrijskoga, koja će vladati sa susjednom Kranjskom, Štajerskom i Koruškom, a stolovati u Austriji. Hrvatski je sabor taj zaključak jednodušno prihvatio. Taj je zaključak s vremenom dobio ime »hrvatska pragmatička sankcija«. Poslanstvo, koje je taj zaključak imalo kralju Karlu III. (kao car se piše Karlo VI.) priopćiti, pisalo je kralju ovako:

»Nekada smo imali svoje rođene kralјeve, a ne ugarske. Nije nas Ugrima podvrgla ni jedna sila, ni jedno ropstvo, već se sami od svoje volje pokorismo nekraljevstvu, nego kralju njihovu... Slobodni smo, a ne robovi«.

Sigurno je s takvim riječima zagovarao Juraj Plemić prijedlog biskupa Mirka Esterhazia. I kao da čujemo, kako su se od gromkoga oduševljenja kod ovih riječi tresli prozori na kulama starodrevnoga grada biskupa zagrebačkoga, gdje se je taj sabor držao.

Taj odlučni istup Hrvata za nezavisnost svoju od Ugarske tako je uplašio Madžare, te su oni na saboru ugarskom u Požunu g. 1715. prihvatili zakonski članak 120., koji veli, da u Hrvatskoj vrijede samo oni statuti i zakoni, koje je kralj potvrdio, bez obzira na to, da li se oni podudaraju s ugarskim zakonima ili ne.

46. Reforme Marije Terezije.

A. Trenkovi panduri.

Posljednji muški vladar iz kuće Habsburg bijaše Karlo III. Njega je po pragmatičnoj sankciji naslijedila najstarija kćerka Marija Terezija (1740.—1780.), koja se udala za vojvodu Franju Lotarinškoga i s njime zasnovala vladalačku kuću habsburško-lotarinšku. Jedva što je mlada kraljica stupila na prijesto, javili su se neprijatelji na svim stranama. Svaki je od njih htio imati jedan dio habsburških zemalja. Najopasniji od svih bijaše pruski kralj Fridrih II. Kraljica se našla u velikoj nevolji. Spasli su je narodi njezini. Hrvati su slali redovitu vojsku i dobrovoljce. Od dobrovoljaca došli su na glas Trenkovi panduri, koje je okupio slavonski spahija barun Franjo Trenk. Među njima bijaše i mnogo pomilovanih slavonskih hajduka. Obučeni su bili na tursku: Crvena kapa s kitom, crveni prsluk, zobun, modre hlače, opanci i crvena kabanica. Oružje im bijaše: za pasom i o boku četiri kubure, handžar, a na ramenima diljka. Zastava im bijaše konjski rep. Na čelu čete stupala je turska banda od dvanaest frulaša i bubnjara. Od njih su nastale kasnije vojničke glazbe. Panduri bijahu divni junaci, ali i zulumčari u tuđoj zemlji, gdje su širili strah i trepet. Ni zapovjednik njihov barun Trenk ne bijaše bolji, svršio je zbog nasilja u zloglasnoj tamnici Spielberg kod Brna.

B. Sjedinjenje Slavonije.

Kad je mir u Srijemskim Karlovcima g. 1699. Slavoniju oslobodio turskoga gospodstva, odmah je hrvatski sabor zatražio, da se Slavonija sjedini s Hrvatskom i da se stavi pod vlast bana hrvatskoga. No bečki se dvor oglušio želji Hrvata, a našao je potpore i u Madžara, koji su Slavoniju svojatali za sebe tvrdeći, da je Slavonija još od vremena Arpadovih bila madžarska. Bečka vlada stavi

Slavoniju najprije pod vojničku upravu, a onda je podredi bečkoj komori. Tako je ostalo sve do Marije Terezije. Kad se Marija Terezija g. 1741. u Požunu krunila za kralja ugarskoga i hrvatskoga, obeća Hrvatima, da će Slavoniju sjediniti s Hrvatskom. Marija Terezija je doista održala riječ, ona je g. 1745. sjedinila obnovljene slavonske županije virovitičku, požešku i srijemsku s Hrvatskom. Jedino je Posavinu dala urediti kao Slavonsku Krajinu. Velike je zasluge za sjedinjenje stekao ban hrvatski Karlo Baćan.

Opće veselje naroda hrvatskoga pomuti zaključak ugarskoga sabora od g. 1751., po kojem su slavonske županije poput ugarskih županija imale slati dva zastupnika izravno u ugarski sabor; Slavoniju dakle ne će zastupati jedan nuncij izabran na hrvatskom saboru, kako su to Hrvati htjeli. Taj je prijedlog iznio podžupan virovitičke županije Antun Špišić. Protiv toga su prijedloga odlučno ustali hrvatski nunciji, koji su dokazivali, da je Slavonija oduvijek bila pod banom slavonskim i dio kraljevstva hrvatskoga izuzevši tursko doba, a to treba i dalje da bude. Hrvati su utoliko uspjeli, što su sve tri županije slavonske i dalje ostale pod upravom banskom i sudstvom hrvatskim i što su županije slale po dva zastupnika na hrvatski sabor. Na hrvatskom saboru imali su glas i crkveni dostojanstvenici i velikaši slavonski, kojima je priznato hrvatsko domaćinstvo. Kad je naime koji strani grof, knez ili barun stekao u Hrvatskoj posjed, onda je morao na saboru hrvatskom steći domaćinstvo, on je dakle morao steći priznanje hrvatskoga sabora.

C. Hrvatsko kraljevsko vijeće.

Marija Terezija je počela provoditi centralizaciju, ali tako da nije izazvala velike oporbe. Ona nije ukinula ugarski i hrvatski ustav, ali provela je ipak neke reforme.

Kad joj je požunski sabor g. 1764. uskratio novac, što ga je ona zatražila bila, odluči, da ne će sazivati više sabora ni ugarskoga ni hrvatskoga. Hrvatski sabor u ono vrijeme nije samo zakone stvarao, nego je također zemljom upravljao. Tu upravnu vlast prenese ona na kraljevsko vijeće, što ga je ona u sporazumu s banom Franjom Nadaždijem g. 1767. uredila. To je kraljevsko vijeće bilo ravnopravno ugarskom namjesničkom vijeću, što dabome nije bilo pravo Madžarima. No s njim ne bijahu zadovoljni ni Hrvati, koji su tražili, da se vrati stara vlast hrvatskomu saboru. Kraljica doista ukine g. 1779. kraljevsko vijeće, ali ne vrati vlast hrvatskomu saboru, nego ga preda ugarskom namjesničkom vijeću. Tako se desilo, da je Hrvatska, prvi put otkada je bila u savezu s Ugarskom, podvrgnuta Ugarskoj i njenoj vladi. Ban je član namjesničkog vijeća, ali glasuje samo u hrvatskim stvarima.

Marija Terezija provodila je reforme, kojima je poboljšala znatno stanje seljaka, a svećenstvo i plemstvo prisilila, da i ono plaća poreze. Ukinula je mučila i proganjanje vještica. Brinula se za ratarstvo, obrt, trgovinu i škole.

D. Sjedinjenje Rijeke s Hrvatskom.

Hrvatska je za gospodarski razvitak trebala luku. Luke nije imala, jer je cijelo Primorje od Baga do Rijeke, nekad posjed Zrinskih i Frankapana bilo uređeno kao »Austrijsko Primorje«. No to Austrijsko Primorje, koje je sezalo od Baga do Rijeke, bijaše strašno zapušteno. »Karlobag je mjesto punije prosjaka nego trgovaca«, piše nasljednik prijestola Josip majci svojoj. »Senj, prije trgovačko mjesto, sad je propao; jedina Kraljevica ima prekrasnu, ali zapuštenu luku, Rijeka ima

samo nekoliko trgovaca, na Karolinskoj cesti nije vidjeti putnika ni trgovačke robe.« Josip, koji je Hrvatsku i Primorje proputovao, savjetovao je majci svojoj, da Rijeku sjedini s Hrvatskom. Taj je savjet kraljica Marija Terezija poslušala, pa je god. 1776. odredila, da se grad i luka riječka opet neposredno sjedine s kraljevinom Hrvatskom. Slijedeće godine vratila je ona Hrvatskoj Bakar, Bakarac i Kraljevicu. No g. 1779. odredila je kraljica na prijedlog hrvatskoga Kraljevskog vijeća, neka se »grad Rijeka s kotarom i dalje smatra kao odijeljeno, svetoj kruni kraljevine Ugarske pridruženo tijelo.«

47. Biskup Maksimilijan Vrhovac.

Teške je dane proživjela Hrvatska za cara J o s i p a II. (1780.—1790.). Josip II. bijaše plemenit i čovjekoljubiv vladar, koji je sve sile svoje posvetio narodu i državi. On je ukinuo lično kmetstvo i odredio, da se seljak može slobodno kretati, on je plemiće i velikaše privukao da plaćaju poreze, brinuo se za sirotinju, dopustio slobodu ispovijedanja vjere pravoslavnima, protestantima i Židovima. No na drugoj je strani htio uništiti ustav hrvatski i ugarski; uništi stare granice njihove, koje su stotine i stotine godina stajale: podijeli ih u nove okruge provodeći c e n t r a l i z a m. Kod toga je odijelio virovitičku i srijemsku županiju od Hrvatske i pridijelio je madžarskom okrugu pečujskom. Josip je htio imati jednu državu, u kojoj će vladati j e d a n u s t a v, j e d a n z a k o n i j e d a n j e z i k i to n j e m a č k i. Zato je provodio g e r m a n i z a c i j u. No Josip II. je zaboravio, da on nije vladar samo Nijemaca, da u njegovoj državi ima više naroda, od kojih su Hrvati i Madžari imali živu povijesnu vijest i gotovo sedamstogodišnji ustav. Na tom putu se Josip II. nije dao smesti. U Hrvatsku je poslao za bana grofa B a l a š u, koji je zapravo bio komesar carev. Balaša je silovito provađao naredbe Josipove, nije dakle

čudo, da je u Hrvatskoj naišao na žestok otpor; naročito se sukobio sa zagrebačkim biskupom M a k s i m i l i j a n o m V r h o v c e m. Taj sukob je opjevao naš pjesnik August Šenoa:

»Da ste čuli, oj gospodo naša,
Već po starom živjeti se ne da,
U Hrvatskoj treba nova reda!«
Tako zbori svijetli ban Balaša.
»Nek zašute bučni zbori[1] sada,
Ne će sto već biti gospodara,
Samo jedan zakon neka vlada,
A taj zakon vam je volja cara!
Nek hrvatsko plemstvo dobro čuje,
Što po meni, svome vjernom slugi,
Podanikom svojim poručuje
Milostivi cesar, Josip drugi.«

Tako ban. Al ponosita četa
Listom skoči na noge ti smjelo:
»Ne damo mi svoja prava sveta!«
A Hrvatom stavi se na čelo
Sam Vrhovac, biskup zagrebački;
Od sveg plemstva on najžešće planu,
Pa vam čovjek, a ma baš junački
Gromkim glasom zagrmio banu:
»O moj bane, nemoj nam ti tako!
Štujemo mi svetu glavu kralja;
Al što kažeš, to je naopako,
To, moj bane, nikako ne valja.
Kad trebalo, znali su Hrvati
Za svog kralja udariti prvi,
Ljuto kolo zaigrali svati
Ne štedeći ni zlata ni krvi.

[1] Sabor.

Al kod kuće red si Hrvat kroji;
Sam kralj nije nikad zakon davo:
Nismo roblje — neg smo, bane, svoji,
To je naše od starine pravo.

Zato javi okrunjenoj glavi,
Što joj narod njezin vjerni veli:
Nek ju dobri Bog u lijepoj slavi
Mnogom srećom jošte razveseli;
Što je njeno, to joj se i daje,
Al u naše neka nam ne dira
U slobode i u običaje,
Pa će biti sreće, reda, mira!«

Al ban ljutit nogom o pod dupne:
»Već je dost, tu nema prigovora!«
Nogom dupne, sabljom jako lupne:
»Gospodine, tako biti mora!«
»Mora bane?« Vladičine oči
Zabljesnuše kao Božji plamen,
O stol lupi šakom, da iskoči
Iz prstena dragog drag mu kamen.
»Mora bane? nikad ne će to:
Vivat, vivat constitutio!«[1]
A ban bljedne, od straha se prene,
Veli: zlo je, bome nema šale.
Pod noć tajno iz svog dvora krene,
Bježi, bježi, da mu pete pale,
Usne grize, oči obara u tle.
Kad zaruji nebom zora rana,
Već Balaša ode preko Sutle —
A Hrvatska nema više bana.

*

[1] Živio ustav!

Josip je dao točno izmjeriti sav posjed seljački, plemićki i svećenički. Taj je popis izazvao opće nemire. No Josip se nije dao smesti, te pošalje vojsku, koja je imala nemire u zametku ugušiti. No kad se on kao saveznik ruske carice Katarine II. zapleo u rat s Turskom i vojsku drugdje trebao, izbije najednom krajnje nezadovoljstvo. Car je trebao momčadi i hrane za vojsku. Narod nije htio dati, a i oblasti su zatajile. Car napusti okružja i sazove opet stare županije. No županije su uskratile hranu i novake i stale bučno zahtijevati, da se sazove sabor. A kad je ban Balaša stao silom otimati novake i grabiti hranu, uzruja se narod tako, te je otjerao carske činovnike, mjernike i komisije i ukinuo njemački jezik u uredima. Čitava Hrvatska i Ugarska bijahu gotove, da se odmetnu od Josipa. Kad je to na smrt bolesni car vidio, vrati Hrvatskoj i Ugarskoj ustav i opozove sve reforme osim one o slobodi ispovijedanja vjere i o ukinuću kmetstva. »Neka bude opet sve u starom stanju, kako je bilo g. 1780., kad smo mi poslije smrti naše majke nastupili vladu.« Malo zatim je Josip umr'o. Još prije smrti njegove pobjegne ban Balaša »ispred bijesa mladeži«, kako jedan savremeni pisac veli.

Odsjek četvrti:

BORBE S MADŽARIMA (1790.—1918.).

---

48. Prvi sukobi s Madžarima.

A. Hrvatska se sama odriče samostalnosti svoje.

Josipa II. naslijedi brat njegov Leopold II. Leopold II. je već deseti dan iza nastupa vlade svoje imenovao za bana hrvatskoga g r o f a I v a n a E r d e d i j a, muža, koji je zauzet bio za pravice kraljevstva. Hrvati su mislili, da će im najbolja obrana protiv svake centralizacije

i germanizacije biti to, ako se što tijesnije prislone uz Madžare. Madžari su opet tvrdo vjerovali, da ih od bečkoga centralizma može obraniti samo samostalna madžarska država sa službenim jezikom madžarskim. Ta samostalna država madžarska ne može stati na Dravi, ona se mora protegnuti do Adrije, jer »kao što ima jedan Bog i jedan kralj, tako treba da bude samo jedna država, jedan narod i jedan jezik od Karpata do Jadrana.«

O tim željama Madžara nisu Hrvati vodili računa, kad su za krunidbeni sabor birali svoje nuncije i dali im ovu uputu ili instrukciju: »neka nunciji na saboru izjave, da će, dogod se ne pridobiju oni dijelovi Hrvatske, koje sada drži Turčin i Mlečanin (to su t. zv. Turska Hrvatska, zapadna Hercegovina do Neretve i mletačka Dalmacija) i dogod se ne nađe na okupu toliki broj županija, da budu mogle uzdržavati jednu političku oblast, da će ono šest ostalih županija primati naredbe od ugarskoga namjesničkog vijeća.« Tako su Hrvati sami sankcionirali na saboru svojem onaj neustavni čin Marije Terezije od g. 1779., kojim je ona ukinula hrvatsku vladu (kraljevsko vijeće), a službu njegovu prenijela na ugarsko namjesničko vijeće t. j. na ugarsku vladu. Hrvati su dakle sami podredili bana svojega madžarskoj vladi i ban otada nije više potkralj hrvatski, kraljev zamjenik, nego pouzdanik Madžara. Hrvatska nije više Ugarskoj ravnopravna nego podređena. To je brzo dovelo do teškoga sukoba s Madžarima.

Leopold II. je svršio rat s Turskom i dobio t. zv. Kordun uz bosansku granicu. Tako je Hrvatska dobila onaj oblik, što ga danas ima.

B. Kraljevstvo kraljevstvu ne može propisivati zakona.

(Regnum regno non praescribit leges.)

Madžari su rado prihvatili prijedlog Hrvata, da se Hrvatska i hrvatski ban stavi neposredno pod ugarsko namjesničko vijeće. No već je na tom saboru došlo do sukoba između Hrvata i Madžara. Do sukoba je došlo zbog pitanja o protestantima u Hrvatskoj i Slavoniji i zbog pitanja o jeziku. Madžari su naime ponovo tražili, da se protestantima u Hrvatskoj i Slavoniji dade pravo uživati posjed. Odluka o tome je pala 2. rujna 1790. Kad su Madžari taj prijedlog iznijeli, listom su Hrvati protiv toga prijedloga ustali, a ban Ivan Erdedi, koji uostalom nije ni znao madžarski, pokazao je, da je dostojan potomak bana Tome Erdeda Bakača, pa je protiv toga zaključka uložio oštar protest, jer u Hrvatskoj i Slavoniji vrijede za vjeru drugi razlozi nego što vrijede u Ugarskoj. Ako Madžari žele dati protestantima kakve pogodnosti, veli ban, onda mora u zakonskom članku izrijekom rečeno biti, da to vrijedi samo za Ugarsku. Koliko se Madžari ljutili, ipak su od svoga zaključka morali odustati.

Dva dana kasnije, 4. rujna, pala je odluka o jeziku. Madžari su u donjoj kući stavili na raspravu čl. 8., po kojem se madžarski jezik ima postepeno uvesti kao službeni jezik u sve urede. I opet su Hrvati listom ustali protiv toga i u donjoj i u velikaškoj kući. U gornjoj se kući odlučno protiviše ban Ivan Erdedi i biskup zagrebački Maksimilijan Vrhovac. Ban je izjavio, da se tim člankom jedno kraljevstvo dovodi u sukob s drugim doviknuvši Madžarima: »Regnum regno non praescribit leges«, što će reći »Jedno kraljevstvo ne propisuje zakone drugome kraljevstvu«. Kraljevina Ugarska dakle ne može kraljevini Hrvatskoj propisivati zakone.

Hrvati su uspjeli. Čl. 18. o uvađanju madžarskoga jezika kao službenoga, vrijedio je samo za Ugarsku.

U štampanoj izjavi ili deklaraciji, koja je one dane izašla i koja je točno označila hrvatsko stajalište u tom pitanju, osobito je naglašeno, da onaj, koji s daje siliti na učenje nepoznatoga jezika, onaj bjelodano dokazuje, da je rob.

49. »Mi ne znamo zakona austrijskoga«.

Leopold II. je samo dvije godine vladao. Naslijedi ga sin Franjo (1792.—1835.). Franjo je u prvoj polovici vladanja svojega vodio neprestane ratove s Francuskom, koja se u ono vrijeme proglasila republikom. Francuze je vodio mladi general Napoleon, koji je iz Italije prodr'o sve do Štajerske i prisilio cara Franju na mir u Kampo Formio. Franjo se odrekao Belgije, koja je u ono vrijeme njegova bila, a za Belgiju dobije od Mletačke republike Dalmaciju, Istru i same Mletke, jer je Napoleon Mletačkoj republici učinio kraj. To je bilo g. 1797.

Tako je nakon mnogo godina Dalmacija došla pod istoga vladara, pod kojim je bila i Hrvatska. Hrvati su smjesta zamolili kralja, da Dalmaciju sjedini s Hrvatskom, kako to u naslovu naše domovine glasi: kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. No Franjo odbije to.

Nije dugo Franjo zadržao Dalmacije. Morao ju je zajedno s Istrom g. 1805. prepustiti Napoleonu, kojega su Francuzi baš u to vrijeme načinili carem. Što više, g. 1809. morao je Napoleonu odstupiti i onaj dio Hrvatske, koji je bio na desnoj obali Save od kranjske međe do ušća Une u Savu. K tomu i Kranjsku, Trst, Goricu i dio Koruške. Savski most u Zagrebu bio je polovicom u vlasti francuskoj, polovicom u vlasti hrvatskoj. Od vremena turskih nije veća nevolja stigla Hrvatsku.

Tijelo naše drage hrvatske domovine bilo je raskomadano.

Napoleon je od Dalmacije, Hrvatske, Kranjske, Istre, Gorice i Koruške stvorio pokrajinu Iliriju. Držao ju je sve do pada svojega 1814. Francuska je vlada u ono kratko vrijeme, što je Ilirijom vladala, vrlo mnogo učinila. Gradila je ceste, podizala škole, brinula se za sigurnost zemlje. Koliko su Francuzi u Iliriji načinili, vidi se najbolje po riječima kralja Franje. Kad je kralj Franjo poslije odlaska Napoleonova po Iliriji putovao, pitao je svaki put, kad je nešto novo vidio:

»Tko je to načinio?«

»Francuzi«.

»Tko je ono načinio?«

»Francuzi«.

»Šteta, što ti Francuzi nijesu dulje ovdje ostali, oni bi još mnogo toga načinili«.

Hrvati su mislili, da će, čim Francuzi odu, nesamo Prekosavska Hrvatska, nego i Dalmacija biti sjedinjena s Hrvatskom. No car Franjo niti je Dalmaciju s Hrvatskom sjedinio niti Prekosavsku Hrvatsku vratio Banskoj Hrvatskoj. On ju je podredio ljubljanskoj oblasti, pod austrijske, pod carske zakone. Stigne zapovijed plemićima iz Posavske Hrvatske da dođu u Karlovac, da se ondje zakunu caru austrijskomu. Kad su plemići došli u Karlovac i kad se to od njih zatražilo, otkloni od 323 plemića njih 320 prisegu riječima:

»Mi ne znamo austrijskoga zakona«. — Samo su se trojica našli, koji su prisegu položili.

Nova se oblast nije mogla održati pred živom voljom narodnom. Car je morao popustiti. Godine 1822. podredi Prekosavsku Hrvatsku opet banskoj vlasti. Volja malene Hrvatske bijaše jača od cijele carevine.

50. Obnovljenje Srbije.

Baš kad je cijela Evropa zabavljena bila s Napoleonom, digli su se g. 1804. Srbi u pašaluku beogradskom protiv Turaka nemogući snositi više strašan zulum turski; digli su se da stresu četirstogodišnje robovanje svoje. Vođom izabraše Crnoga Đorđa, koga je narod zvao Karađorđe. Srbi su sretno protjerali Turke iz beogradskog pašaluka. Pomogla im je Rusija, koja se u ono vrijeme zaratila s Turskom. No kad je Rusija g. 1812. u Bukureštu s Turskom sklopila mir, da odbije Napoleona, koji se spremao na Rusiju, mogla je Turska čitavu vojnu snagu svoju baciti protiv Srba. Srbi bijahu preslabi; Turci su ponovno osvojili beogradski pašaluk a Karađorđe je morao ostaviti Srbiju.

Za tri godine plane ustanak nanovo. Srbi izaberu vođom Miloša Obrenovića. Ovaj put su prilike bile povoljnije za Srbe. Napoleon je pao, a Rusija je dobila slobodne ruke. Ona se zauzela za Srbe u Carigradu i Turska je popustila: ona prizna Miloša za srpskoga kneza, a Srbima dade samoupravu. Karađorđa, koji se u to vratio, dade Miloš pogubiti. Srbija se pod knezovima svojim pomalo oporavljala i sređivala usprkos nesuglasica između kneza i njegova savjeta, što ga je po ustavu dobio. Miloš je morao ostaviti Srbiju, a morao ju je ostaviti i sin njegov Mihajlo, našto su Srbi izabrali za kneza sina Karađorđeva Aleksandra (1842.—1858.). No ni Aleksandar ne bijaše bolje sreće, i on je morao ostaviti Srbiju, našto se vratio stari gospodar Miloš.

Najznatniji vladar iz kuće Obrenovića bijaše Milošev sin Mihajlo (1860.—1868.). Za njegove su vlade turske posade, koje su prema ugovoru s Turskom, ostale u Beogradu, Šapcu, Smederevu i Kladovu, ostavile Srbiju. Mihajlo je pao od urotničke ruke.

Za nasljednika njegova Milana, zaplela se Srbija u rat s Turskom radi bosansko-hercegovačkoga ustanka. U taj se rat uplela i Rusija, a svršio se mirom u San Stefanu, koji su velike vlasti »popravile« na berlinskom kongresu. Berlinski kongres je Srbiji dodijelio Niš, Pirot i Vranju. God. 1882. proglasila se Srbija kraljevinom. Milan je došao u sukob s narodom pa se morao zahvaliti na prijestolu. Kad je i sin njegov Aleksandar nastavio istim putem, pade žrtvom urote on i žena njegova kraljica Draga. S Aleksandrom je izumr'o rod Orebnovića (1903.), a naroda skupština je izabrala za kralja Petra, sina Aleksandra Karađorđa (1903.—1921.).

Kralj Petar je u savezu sa Crnom Gorom, gdje se je knez Nikola proglasio kraljem (1910.), pa s Grčkom i Bugarskom sretno vojevao s Turcima i povećao Srbiju za veliki dio Makedonije i istočni dio Novopazarskoga sandžaka. Zapadni je dio Novopazarskog sandžakata dobila Crna Gora.

51. Dr. Ljudevit Gaj.

Onaj zaključak od g. 1790., u kojem su Hrvati sami svoga bana podredili madžarskoj vladi, imađaše nedogledne posljedice. Madžari zatraže odmah, da Hrvati na madžarskom saboru govore madžarski. Na madžarskom se saboru doonda govorilo latinski. Latinski jezik bijaše službeni jezik za Hrvate i Madžare. Madžari uvrijede sa zahtjevom svojim Hrvate. Zbog toga dođe do sukoba i nepovjerenja prema Madžarima, koje je trajalo sve do sloma monarhije g. 1918.

Madžari su išli dalje. Pored toga što su zahtijevali, da Hrvati na madžarskom saboru govore madžarski, tražili su oni, da se madžarski i u Hrvatsku uvede kao služ-

beni jezik. Hrvati su se tome odlučno opirali do g. 1830. No tada počnu Hrvati popuštati. Zaključiše na saboru svojem, da se madžarski jezik ima uvesti u hrvatske škole.

Taj se zaključak sabora hrvatskoga bolno dojmio hrvatskoga naroda, naročito mladoga svijeta. Jedan hrvatski pjesnik napisao je kajkavski:

V r e[1] i s v o j j e z i k z a b i t H o r v a t i
H o t e,[2] t e r d r u g i n a r o d p o s t a t i.

No protiv toga se bore mladi, koji pjevaju:

Ar[3] se zdižu mladi, posluju marljivo,
Ter podžižu v stareh, kaj bilo vgaslivo.[4]

Tima se mladima stavi na čelo dr. L j u d e v i t G a j (sl. 11.).

Ljudevit Gaj rodio se u Krapini podno pričom proslavljene gradine Čeha, Leha i Meha g. 1809. Ta je priča živo utjecala na Gaja kao dječaka. Kako i ne bi! Ta Krapina je kolijevka svih Slavena! Odatle i ljubav Gajeva za slavenstvo. Još kao gimnazijalac izdao je na njemačkom jeziku knjižicu o gradovima kod Krapine. A istom kad je došao na sveučilište u Štajerski Gradac!

U to je vrijeme Evropu zadivio narodnim pjesmama V u k S t e f a n o v i ć K a r a d ž i ć. U Gracu je Gaj čitao Vukove pjesme sa sudrugom svojim M o j s i j e m B a l t i ć e m. »S njim prvim čitah narodne pjesme srpske« —. »on meni prvi otkri nutarnju vrijednost čistoga našega narodnoga jezika«, piše Gaj o Baltiću. To

[1] Vre = već.
[2] Hote = hoće.
[3] Ar = jer.
[4] Vgaslivo = što se dalo ugasiti

je za hrvatsku knjigu i za budući razvitak naroda hrvatskoga bilo od golema utjecaja. Hrvati ne imađahu u ono vrijeme jedan književni jezik. Kajkavci su pisali kajkavski, štokavci štokavski, a ikavci ikavski. *Gaj je 1836. godine štokavsko narječje učinio književnim jezikom*

Sl. 11. Dr. Ljuđevit Gaj.

svih Hrvata, a jeziku je dao n o v i p r a v o p i s. Gaj je maknuo pregradu, koja je u prvom redu dijelila Hrvata od Hrvata, a u drugom redu Hrvata od Srbina. Gaj je već kroz san gledao, kako Hrvati, Srbi i Slovenci čine jedan narod, narod i l i r s k i. To je ime izabrao, da se lakše sjedinjenje provede. To je ime uzeo zato, jer je naučni svijet tada mislio, da su stari Iliri, o kojima smo govorili, bili pradjedovi Hrvata, Srba i Slovenaca, to je ime uzeo, jer su u Beču imenom ilirskim nazivali Srbe.

Gaj se nije u Gracu oduševio samo za srpske narodne pjesme, koje je smatrao svojima; on je ondje naučio ljubiti i sve Slavene. Naučile su ga to knjige dvaju Slovaka: Pavla Josipa Šafařika i Jana Kolara. Šafařik je u knjigama svojim opisao književnost svih Slavana i pradomovinu njihovu, a Jan Kolar je u pjesmama svojim proslavio sve Slavene, koje je smjestio u raj. Kolar je toliko oduševio Gaja, te je Gaj otišao na sveučilište u Peštu, gdje je Kolar bio evangelički župnik. Kolar mu ulije toliku ljubav za slavenstvo, da je Gaj budućnost Hrvatske gradio samo na slavenskoj uzajamnosti. U prvom redu treba da Hrvati izdaju svoje političke novine. To je imao Gaj na umu, kad se vratio u Zagreb.

Gaj je imao težak posao. Prva mu je zadaća bila da pridobije naobraženu gospodu (inteligenciju) i njihove obitelji za svoje ideje. Gospoda su i njihove obitelji govorile njemački, latinski i madžarski, vrlo malo hrvatski. Hrvatski je govorio samo seljak. Gaj se dade na posao. Pomagali su mu drugovi, koje je oko sebe okupio: Demeter, Babukić, braća Mažuranići, Livadić, Kukuljević, Farkaš-Vukotinović, pa Slovenac Stanko Vraz i drugi. Veliku je potporu Gaj našao u starom domorodcu grofu Janku Draškoviću. Na juriš možemo reći, osvoji Gaj inteligenciju za sebe, a kako i ne bi, kad mu je pričanje bilo kao da su mu usta medom namazana bila.

Tako reći preko noći preokrene se javno mnijenje hrvatsko. »Podžeglo« se ono, što je bilo »vgaslivo«. Sve ustane na obranu hrvatskih prava i pravica, a protiv prevlasti Madžara i madžarskoga jezika. Nunciji za ugarski sabor (g. 1832.) dobivaju upute u tom smjeru. Dok su hrvatski nunciji na ugarskom saboru u Požunu težak bojak bili s Madžarima, koji su kao divlji nasrtali na hrvatska prava i pravice, dotle je Gaj izradio, te su izašle 1835. prve »Novine horvatske« s književnim prilogom »Danica«. Prve su novine izlazile na kajkavskom jeziku, ali iduće godine uvede Gaj u novine štokavsko narječje, koje je ostalo književnim jezikom Hrvata.

Pored novina digla se u Zagrebu Čitaonica, iz koje je izašla »Matica ilirska« (danas »Matica hrvatska«), kazališno društvo, Gospodarsko društvo.

Samo jedno nije Gaj postignuo: Ni Srbi ni Slovenci nijesu htjeli primiti ime ilirsko, koje je i bečka vlada kao pogibeljno po državu i mir evropski zabranila (1843.). Od Slovenaca ga je prihvatio gotovo jedini Stanko Vraz, od Srba nitko. Uto je Franju I. naslijedio Ferdinand V. (1835.—1848.).

52. Ban Josip Jelačić.

Madžari su bivali iz dana u dan sve obijesniji. Na saboru su stvarali zakone, koji su od Ugarske i Hrvatske imali učiniti jednu državu, koja će se protezati od Karpata do Jadrana i u kojoj će službenim jezikom biti samo jezik madžarski. Hrvati se međutim nijesu dali smesti. U Hrvatskoj se razvila ogorčena borba između narodnjaka i madžarona, kako su se pristaše uske veze s Madžarima zvali. Ta je borba dosegla vrhunac u krvavom sukobu 29. srpnja 1845. na Markovom trgu. Toga se dana obavljala obnova ili restauracija županijskog činovništva županije zagrebačke. Županije su tada same birale sve činovnike svoje osim župana. Kad je izborni čin, kod kojega su madžaroni pobijedili, svršio, i kad su narodnjaci počeli ostavljati Markov trg, gdje se u dvorištu banske palače izbor obavljao, dođe do sukoba s vojskom, koja je pucala. Palo je 14 mrtvih, još više bijaše teško i lako

ranjenih. Krv je pala, ali je donijela ploda. *Hrvatski je sabor 23. listopada god. 1847. hrvatski jezik proglasio službenim jezikom u Hrvatskoj i Slavoniji.*

Madžari su išli za tim, da stvore nezavisnu državu. Ta im se želja ispunila u travnju g. 1848. Ta je godina za Francusku, Italiju, Njemačku i Austriju bila vrlo burna, jer se svagdje narod bunio. Madžari zatraže zasebno, od Austrije sasvim nezavisno ministarstvo. Dobiju ga 7. travnja. Dabome, u njemu ne bijaše ni jednoga Hrvata. Četiri dana iza toga dođe kralj Ferdinand u Požun, gdje je sabor zasjedao, i potvrdi sve one zakone, što ih je ugarski sabor za nezavisnost Madžarske stvorio.

Čim se pročulo, da su Madžari zatražili od Austrije nezavisno, a madžarskom saboru odgovorno ministarstvo i svoju vojsku, sastanu se hrvatski rodoljubi u Zagrebu i zatraže, da se banom imenuje pukovnik prve banske regimente Josip Jelačić, da se Krajina, Rijeka i Dalmacija sjedine s Hrvatskom, da se imenuje hrvatska vlada, koja će biti sasvim nezavisna od ugarske, da se uredi hrvatska vojska, da se ukine kmetstvo a neka se sabor uredi tako, da ga bude narod birao.

Još prije nego što je posebno odaslanstvo te želje hrvatskoga naroda iznijelo pred kralja Ferdinanda, bude barun *Josip Jelačić imenovan banom hrvatskim i zapovjednikom Krajine.* Kad se dva mjeseca poslije toga sastao prvi birani sabor, prvi mu je posao bio, da po starom običaju ustoliči novoga bana. Budući da je biskup zagrebački izbivao u tuđini, to je bana u znak sloge Hrvata i Srba ustoličio srpski patrijar Josip Rajačić, koji je u Zagrebu dočekan bio velikim slavljem.

»Ja sam doduše star, ali zato ne zaostajem ni za jednim mladićem, koliko se ljubavi prema narodu i narodnosti tiče«, odgovorio je sijedi patrijar srpski zagrebačkoj omladini, koja ga je bakljadom pozdravila. Instalacija se imala obaviti u kazališnoj dvorani. Dan instalacije ili ustoličenja bijaše prava narodna slava. Naroda je međutim sa svih strana došlo toliko, da je za čin ustoličenja uzet trg sv. Katarine. Poseban je odbor pod vodstvom biskupa Šrota pošao po svetejšega gospodina pa-

Sl. 12. Ban Josip Jelačić.

trijara Josipa Rajačića, da ga u sredinu dovede. »S ushićenim srcem primili su gospoda zastupnici naroda svetejšeg gospodina patrijara«, veli saborski zapisnik. A onda dovedu biskup senjski Ožegović, pakrački vladika Kragujević i karlovački vladika Evgenije Jovanović gospodina bana, ljubimca naroda. Uz gromki živio, uz miloglasnu muziku, uz pucnjavu topova dođe preuzvišeni

g. ban u sredinu sakupljenog naroda, piše dalje saborski zapisnik. Velikaši su nosili bansko žezlo i bansku zastavu. Sva su srca zadrhtala, kad je ban, počeo govor ovim riječima:

»Ponosio sam se i uvijek radovao, što me je hrvatska majka u hrvatskoj domovini rodila«. Poslije govora, dignuvši tri prsta uvis govoraše prisegu, koju mu je čitao svetejši patrijar, a koja je glasila, kao što su glasile i stare banske prisege.

Burna godina 1848. prevrije i u austrijskih Srba. Oni održe Narodnu Skupštinu u Karlovcima i zatraže, da se *Banat, Bačka, Baranja i Srijem,* koliko nije bio u Krajini, združe u »Srpsku Vojvodinu«. Vojvodina neka bude najuže spojena s Hrvatskom. Vojvodini na čelu neka bude srpski vojvoda. Mjesec dana iza toga izabere druga skupština, koja se sastala, Stefana Šuplikca, ogulinskog pukovnika, za vojvodu srpskoga, a metropolitu Josipa Rajačića za patrijara srpskoga. To ne bijaše nimalo po volji Madžarima, pa je doskora došlo do rata između Madžara i Srba.

I hrvatski je sabor iskazao Srbima bratske osjećaje. On je zaključio ravnopravnost pravoslavne crkve s katoličkom, ćirilicu je proglasio ravnopravnom latinici, a jezik je prozvao hrvatsko-srpskim. Srbi Krajišnici su zatražili, da se i na njih protegne ustav hrvatski, ne bi li se tako riješili vojničke uprave.

Madžari su prijekim okom gledali, što se to događa u Hrvatskoj i Vojvodini. Kušali su posredovanjem dvora nagoditi se s Hrvatima. No kad je Jelačić odlučno tražio potpunu unutrašnju nezavisnost Hrvatske i ravnopravnost hrvatskoga jezika s madžarskim na ugarskom saboru, odbiju to Madžari. Tako je došlo do sukoba između

Hrvata i Madžara. Oružje je imalo odlučiti. Jedanaestoga rujna prijeđe Jelačić Dravu kod Varaždina s geslom: »Što Bog dade i sreća junačka«. Jelačić je u Ugarskoj s uspjehom vojevao s Madžarima. Prvi mu je čin bio, da Međumurje sjedini s Hrvatskom.

Uto je nastala promjena na prijestolu. Kralj Ferdinand se zahvali, naslijedi ga osamnaestgodišnji Franjo Josip (1848.—1916.). Novi vladar imenuje Jelačića *gubernatorom Rijeke,* koju je već Jelačić dao zaposjesti, *i gubernatorom Dalmacije. Prvi put je poslije vijekova jedan ban u svojim rukama sjedinio sve zemlje hrvatske.*

No doskora se list promijenio, naročito poslije pada Madžara, koji su kod Vilagoša položili oružje (1849.). Bečki je dvor uveo apsolutizam, a Hrvate i Srbe nagradio krutim centralizmom: ukinuo je hrvatski ustav i počeo provoditi germanizaciju. Ta se nezahvalnost bečkoga dvora duboko kosne bana Jelačića, koji je teško obolio i umr'o g. 1859. Jedno dobro djelo je učinio centralizam, podigao je zagrebačku biskupiju na nadbiskupiju otkinuvši tako Hrvatsku i crkveno od Ugarske.

53. Nagodba.

Hrvatska je posljednje dane prošlosti svoje pod Habsburgovcima proživjela pod nagodbom.

Centralizam, što ga je bečki dvor u državi proveo, nije se mogao održati, srušio se na bojnim poljanama talijanskim kod Madžente i Solferina, gdje su Francuzi pobijedili Austrijance (1859.). Državni je dug silno narasao, vjeresija je padala. Trebalo je državu pomladiti. Ali kako?

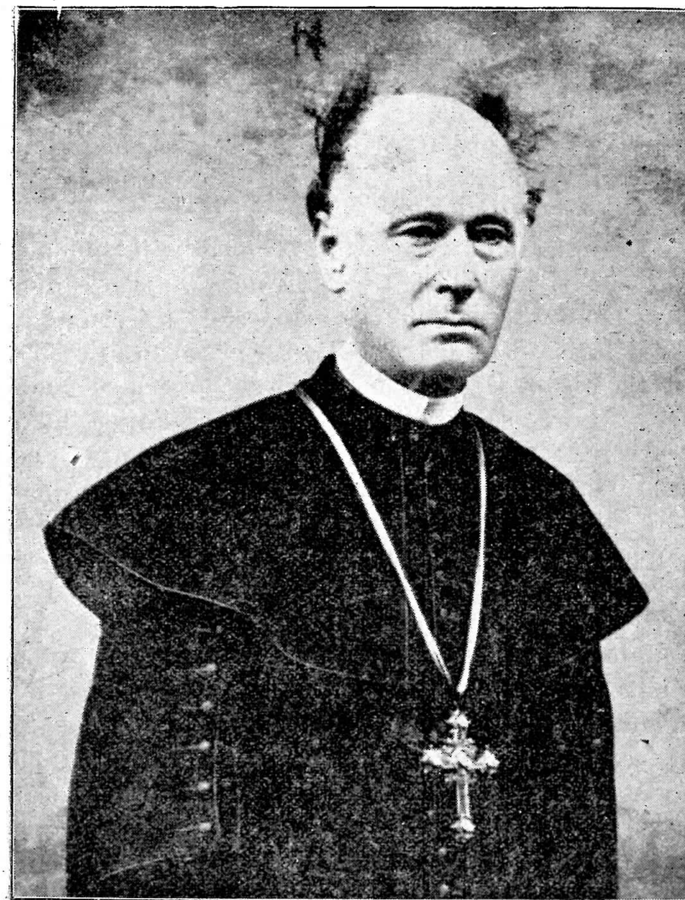
Svi su bili složni u tom, da s apsolutizmom ne ide, da poreze i vojnike može dopuštati samo sabor, zakone

stvarati može samo sabor, a nadzor nad rashodima i opet može imati samo sabor. Ali kakav? Da li samo jedan zajednički centralistički sabor ili sabori pokrajina austrijskih? Prvo su zastupali Nijemci, koji su htjeli državu centralistički upravljati, drugo su zastupali Slaveni, koji su htjeli imati državu federalistički uređenu. Federalističko uređenje daje mogućnost svima narodima, da se razvijaju po svojoj volji, ali u skladu s državom; no centralizam zadovoljuje samo jedan narod, a to bi bili Nijemci. Htjelo se pokušati s federalizmom, ali su ga za kratko vrijeme omeli Nijemci. Federalističko uređenje imala je dati t. zv. listopadska diploma (od 20. listopada 1860.). No već je za četiri mjeseca izašao veljački patent (1861.), koji je odredio, da ima u Beču i nadalje ostati za čitavu državu centralna vlada i centralni parlamenat.

Listopadska diploma vrati Hrvatskoj sabor i županje, a s njima i politički život. Banom postade general barun Josip Šokčević, koji je odmah u urede uveo hrvatski kao službeni jezik.

Hrvatski sabor, koji se god. 1861. sastao, imao je riješiti odnošaj Hrvatske prema Ugarskoj. Na saboru su bile dvije velike stranke: jedna je kao narodna stranka nastavila politiku iliraca, dok je druga madžaronska ili unionistička tražila što užu vezu s Ugarskom. U narodnoj stranci bijahu glavni predstavnici biskup Strossmayer (sl. 13.), dr. Rački i Mrazović. Kad je sabor zaključio »da je Hrvatska voljna s Ugarskom stupiti u realnu uniju (savez), ali istom onda, kad Ugarska pravovaljano prizna samostalnost i nezavisnost Hrvatske«, glasovali su protiv toga dr. Eugen Kvaternik i dr. Antun Starčević (sl. 14.), tražeći potpunu samostalnost za Hrvatsku, koja će izravno s kraljem pregovarati. Kad je

hrvatski sabor jednodušno zaključio, da Hrvatska i Slavonija ne udioničtvuju na državnom vijeću (centralni

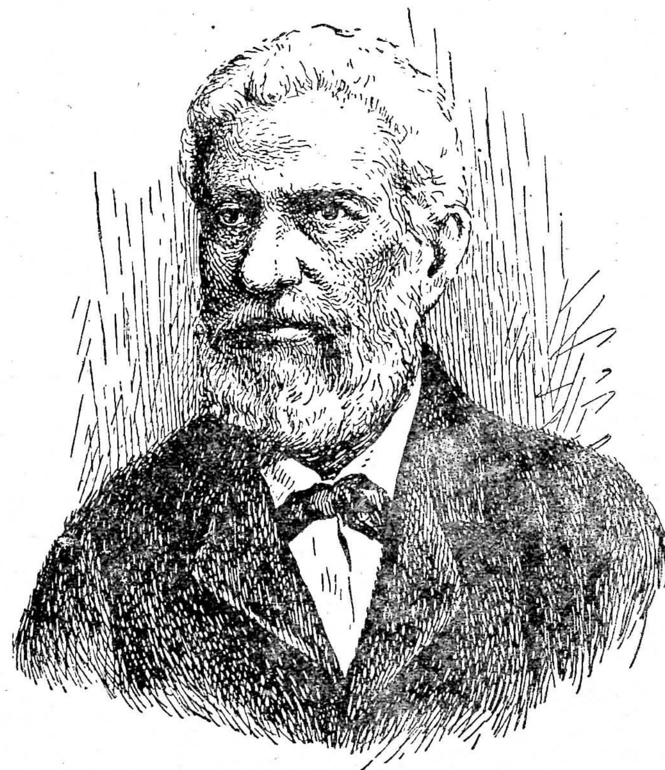

Sl. 13. Biskup Josip Juraj Strossmayer.

parlamenat u Beču), a većinom glasova, da »Hrvatska nema nikakvih zajedničkih posala s Austrijom«, bude sabor raspušten.

Novi je sabor sazvan bio istom g. 1865. Za to se vrijeme stvorila **samostalna stranka**, koja je naginjala Beču. Protiv ove stranke, koja je naginjala Beču, i protiv madžaronske stranke, koja je naginjala Pešti, osnovali su dr. Antun Starčević i dr. Eugen Kvaternik **treću stranku, koja nije bila ni za Beč ni za Peštu, nego za Zagreb, za samostalnu Hrvatsku.** To je najveća zasluga Antuna Starčevića. Antun Starčević i Eugen Kvaternik su osnivači **stranke prava.**

Međutim su Madžari postali popustljiviji, nudali su Hrvatima **bijeli list**, na koji neka napišu svoje zahtjeve. Izabrao se odbor od dvanaest lica (regnikolarna deputacija), koji je otišao u Peštu i pregovarao s Madžarima (g. 1866.). Do zaključka nije došlo, jer su Madžari čekali, kako će se svršiti rat s Pruskom, koji je buknuo bio. Austrija podlegne kod Kraljičinog Gradca. Posljedica je bila, da se Austrija nagodila s Madžarima, podijelivši s njima gospodstvo u Austro-ugarskoj monarhiji. Tako je od carevine Austrije nastala dvojna monarhija Austro-Ugarska. Nijemci su gnječili i dalje Čehe, Slovence i Hrvate u Austriji, a Madžari Slovake, Srbe i Rumunje u ugarskoj poli. S Madžarima su Hrvati morali sklopiti g. 1868. nagodbu, po kojoj je Hrvatska imala autonomiju ili samoupravu u poslovima nutrašnje uprave, pravosuđa, bogoštovlja i prosvjete. U tome je Hrvatska bila suverena. Po nagodbi čine Hrvatska i Ugarska »državnu zajednicu«, inače su kraljevine Hrvatska i Slavonija **politički narod s posebnim teritorijem.** Iz toga je teritorija ispala Rijeka, od koje su načinili »corpus separatum« (posebno tijelo) krune sv. Stjepana. Međumurje je već g. 1860. otkinuto bilo od Hrvatske i priklopljeno Ugarskoj. Protiv nagodbe digla se čitava zemlja. Došlo je do revizije nagodbe g. 1873. Po njoj je Hrvatska zadržala četrdeset i pet, a kasnije četrdeset i četiri od sto od poreza za svoje posloye. Ostalo je išlo za zajedničke poslove s Madžarima i monarhijom. Banom postane **Ivan Mažuranić.**

Sl. 14. Dr. Antun Starčević.

U prvi kraj se dalo nekako živjeti, kad je u javnim poslovima vodio prvu riječ ban Ivan Mažuranić (prvi ban, koji nije bio plemić po rodu), a u prosvjetnim pitanjima biskup đakovački **Josip Juraj Strossmayer.**

Strossmayer se rodio godine 1815. u Osijeku. Otac mu je bio Nijemac, a mati Hrvatica. S majčinim je mlijekom usisao i hrvatski duh. Posvetio se svećeničkom staležu. God. 1849. postane biskupom u Đakovu i ostane ondje do smrti svoje 1905., premda je po umnim sposobnostima svojim imao postati nadbiskupom zagrebačkim. Ne dadoše Madžari.

Biskup đakovački je bio ujedno i biskup katolika kneževine Srbije. Polazeći u Srbiju na duhovnu pastvu brzo je sklopio prijateljske veze s odličnim Srbima, u prvom redu s knezom Mihajlom.

Biskup đakovački imađaše u ono vrijeme od posjeda biskupskih velike dohotke. Strossmayer je sebi uzeo za zadaću, da sve dade za »v j e r u i z a d o m o v i n u«, jer je to bilo geslo njegovo. Najprije je osnovao u Zagrebu J u g o s l a v e n s k u a k a d e m i j u znanosti i umjetnosti, kojoj je sagradio sjajnu palaću. U akademiji je smještena galerija (zbirka) slika, koje je od najveće česti sam pokupovao. Zatim je najviše pridonio tome, da se u Zagrebu osnovalo s v e u č i l i š t e (1874.). U Đakovu je podigao prekrasnu stolnu crkvu, kojoj je dao napis: S l o g i n a r o d a i j e d i n s t v u c r k a v a.

Strossmayer ne bijaše samo prijatelj Srba i Slovenaca. On je bio prijatelj Slavena uopće, a imao je prijatelja i među najglasovitijim Englezima i Francuzima, koji su rado zalazili u Đakovo.

Madžarima se nije svidjelo djelovanje Strossmayerovo a ni Mažuranićevo. Strossmayeru nijesu mogli ništa, ali Mažuranića umiroviše. Odonda su banovi hrvatski bili samo pouzdanici Madžara. Najdulje se od njih držao ban Kuen-Hedervary, koji se samo s pomoću policije i žandara mogao držati. Držao se tako da je Srbe huškao na Hrvate, a Hrvate na Srbe. Kad je to jednima i drugima dodijalo, onda se slože i stvore h r v a s k o - s r p s k u k o a l i c i j u (savez), koju nijesu Madžari nikako

mogli rasturiti. Hrvatsko-srpska koalicija se upravo nametnula njima i ostala na vlasti sve do sloma monarhije. *Za nagodbe je izvršena stoljetna želja Hrvata: sjedinjenje Vojne Krajine s Hrvatskom. Najprije je sjedinjena g. 1871. Varaždinska Krajina, a g. 1881. Hrvatska i Slavonska Krajina.*

Za vlade Franje Josipa povjerio je berlinski kongres g. 1878. Austro-Ugarskoj upravu Bosne i Hercegovine. Austro-Ugarska je Bosnu i Hercegovinu okupirala, a hrvatski je sabor još iste godine posebnom adresom zatražio od kralja, da se obje zemlje pripoje Hrvatskoj. Ni Beč ni Pešta nijesu za to htjeli čuti, pa je želja Hrvata ostala neispunjena. God. 1908. je Austro-Ugarska proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine.

54. Slom Austro-ugarske monarhije.

Na Vidov dan 1914. ubio u Sarajevu hercegovački Srbin G a v r i l o P r i n c i p nasljednika austro-ugarskoga prijestola Franju Ferdinanda. Tim je povodom Austro-ugarska zatražila od srpske vlade, da u službenim novinama osudi srpske časnike i činovnike i sve druge ljude, koji su budili i jačali narodnu svijest u Srba izvan Srbije, da zabrani svaku knjigu i novine, koje bi pisale protiv Austro-ugarske monarhije, da raspusti društvo »Narodna obrana«, napose pak da će austro-ugarska policija i suci voditi istragu u Srbiji, kadgod to Austro-Ugarska zaište. Srbija je prihvatila sve uvjete osim posljednjega. Budući da Srbija nije taj uvijet prihvatila, navijesti joj Austro-Ugarska 28. srpnja 1914. rat. Na obranu Srbije ustala je Rusija, a s njom i njena saveznica Francuska, s Francuskom opet Engleska. Uz Austriju je pristala Njemačka i Turska. Tako je nastao svjetski rat, koji je trajao do g. 1918. Protiv centralnih vlasti (Austro-Ugarske i Njemačke) pridružila se za rata seveznicima (antanti) Italija i Rumunija i druge države. Centralne su se vlasti

držale dotle, dogod se nije u rat uplela i Sjeveroamerička Unija. Centralne su vlasti najposlije podlegle. Iz toga je rata izašla među ostalima i nova »Država Srba, Hrvata i Slovenaca«.

U tom je ratu položaj Hrvata bio vanredno težak. Još u početku rata, baš u krajnji čas, pošlo je nekim našim narodnim ljudima za rukom, te su sretno uhvatili granicu i spasli se od progona i tamnica austro-madžarskih. Ti su se naši ljudi 1. svibnja 1915. organizirali kao »Jugoslavenski odbor«. Predsjednikom mu je bio dr. Ante Trumbić. To je bilo vrlo potrebno, jer su saveznici pregovarali s Italijom i njezinu pomoć htjeli platiti dijelovima hrvatskoga tijela. Najposlije su saveznici s Italijom sklopili u Londonu t. zv. londonski pakt, po kojem je Italiji osigurana bila Istra, svi otoci i sjeverna Dalmacija, od rta Planka ravno na Knin, pa do granice Hrvatske. Te namjere Italije imao je spriječiti »Jugoslavenski odbor« i spriječio je u dobrom dijelu. Za taj posao trebalo je pridobiti i Srbiju, pa je u tu svrhu s njome »Jugoslavenski odbor« ugovorio Krfsku deklaraciju. »Krfska« se zove po tom, što je srpska vlada nakon sloma Srbije 1915. imala sijelo svoje na grčkom otoku Krfu. Tamo se ugovor potpisao.

Krfska deklaracija sadržaje glavne principe, na kojima će se osnivati nova nezavisna država Srba, Hrvata i Slovenaca. Krfska deklaracija ima 14 točaka. Točka prva glasi :

»Država Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih i pod imenom Južnih Slavena ili Jugoslavena, bit će slobodna, nezavisna Kraljevina s jedinstvenim teritorijem i jedinstvenim državljanstvom. Ona će biti ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija, na čelu s dinastijom Karađorđevića, koja je dala dokaza, da se idejama i osjećajima ne dvoji od naroda i da stavlja narodnu slobodu i volju iznad svega.«

Točka četrnaesta glasi : »Ustav, koji će poslije zaključenoga mira donijeti ustavna skupština, izabrana na osnovi općeg i jednakog, neposrednog i tajnog prava glasa, bit će osnova cijelom državnom životu, izvor i utoka svih vlasti i prava i po njemu će se uređivati cjelokupni državni život«.

Ustav se ima primiti u cjelini u ustavotvornoj skupštini brojno kvalifikovanom većinom.

Tu su deklaraciju 20. srpnja 1917. potpisali u ime »Jugoslavenskoga odbora« dr. Ante Trumbić, a u ime srpske vlade ministar predsjednik Nikola Pašić. Tada ne bijaše više na životu cara Franje Josipa. Umr'o je 1916. Naslijedio ga je Karlo IV. (1916.—1918.).

»Jugoslavenski odbor« je osnovao »Dobrovoljački zbor Srba, Hrvata i Slovenaca«. Brojio je 30.000 Srba, 5.000 Hrvata i 2.000 Slovenaca. Ti su dobrovoljci bili ili prebjegli ili zarobljenici ili američki iseljenici. Taj je »dobrovoljački zbor« imao kod prodora solunske fronte, gdje su saveznici stajali protiv Njemačke, Austro-ugarske i Bugarske, veliki udio (1918.). Bugarska je zatražila mir; za njom se povela Turska, pa Austrija, a najposlije i Njemačka. Njemačka i Austrija proglasile su se republikama.

Dok su se ti sudbonosni događaji na frontama zbivali, osnuju u Zagrebu 8. listopada 1918. odaslanici Slovenaca, Hrvata i Srba iz Slovenije, Trsta, Istre, Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine »Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba« s temeljnim programom: ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba u narodnu, slobodnu i nezavisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. *Hrvatski je sabor 29. listopada 1918. proglasio Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju s Rijekom nezavisnom državom i zaključio, da pristupa na temelju narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na*

cijelom etnografskom području toga naroda bez obzira na teritorijalne i državne granice. Taj je zaključak stvoren jednoglasno pristajanjem svih stranaka, koje su bile zastupane u saboru.

I hrvatski je sabor zaključio, da će sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučiti *sa unapred određenom kvalificiranom većinom, koja potpuno zaštićuje od svakoga majoriziranja,* konačno kako u formi vladavine, tako u unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države, utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba.«

Kvalificirana pak većina znači, da za pravovaljani zaključak ustava moraju biti dvije trećine glasova, a ne obična natpolovična većina.

Međutim je već 24. studenoga 1918. »Narodno Vijeće« u Zagrebu zaključilo ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu državu sa Srbijom i Crnom Gorom. Taj su zaključak kao i zaključak »Narodnoga Vijeća«, da vladarsku vlast na čitavom teritoriju jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca vrši kralj Petar I., odnosno u njegovoj zamjeni kao regent naslijednik prijestola Aleksandar, dne 1. prosinca 1918. saopćili odaslanici »Narodnoga Vijeća« nasljedniku prijestola Aleksandru u Beogradu, koji je nato u ime svoga oca kralja Petra I. proglasio ujedinjenje Srbije sa državom Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

Austrija se u miru u St. Germainu morala odreći u korist kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca južne Štajerske, Kranjske i Dalmacije, pa Bosne i Hercegovine, dok se Madžarska mirom u Trianonu morala odreći Hrvatske i Slavonije s Međumurjem i Prekomurjem,

Rijeke, jugoistočnoga dijela Baranje, Bačke i Banata. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca morala je preko pol milijuna Slovenaca i Hrvata ostaviti Italiji. Od Istre je Italija dobila sve osim Kastavštine, k tomu otoke Cres i Lošinj, a od Dalmacije je dobila Zadar, Lastovo i Pelagružu. Rijeka s kotarom imala je po posebnom ugovoru u Rapallu biti slobodna država pod zaštitom Italije, ali ju je Italija silom okupirala, što je napokon vlada u Beogradu priznala.

Ustavotvorna Narodna skupština izradila je ustav. Taj je ustav Narodna Skupština prihvatila ne kvalificiranom većinom, kako je to ugovoreno bilo u Krfskoj deklaraciji i kako je to zaključio hrvatski sabor, nego običnom većinom. Taj je ustav Hrvatsku rasparčao na četiri oblasti.

Regent Aleksandar je taj ustav potpisao na Vidov dan g. 1921. Po tom se taj ustav zove Vidovdanski ustav.

Skoro je iza potpisa Vidovdanskoga ustava 16. kolovoza 1921. umr'o Petar I. prvi kralj Srba, Hrvata i Slovenaca. Narodna Skupština dala mu je naslov Veliki i Oslobodilac. Naslijedio ga je sin Aleksandar I.

TISAK ST. KUGLI, ZAGREB